

LATVIJAS ARHEOLOĢIJA PADOMJU REŽĪMĀ — ARHEOLOĢIJAS “ZELTA LAIKMETA” SKAUDRĀ REALITĀTE (1940–1941, 1944–1990)

Guntis Zemītis
guntis.zemitis@gmail.com

Atslēgas vārdi: Latvijas arheoloģija, padomju režīms, zinātnes vēsture

Padomju okupācijas gados (1940–1941, 1944–1990) Latvijas arheoloģija piedzīvoja dramatiskas izmaiņas. Vairumu arheologu, kuri bija strādājuši Latvijas Republikas periodā, represēja. Pilskalnu pētnieku Ernestu Brastiņu apcietināja jau 1940. gadā un nošāva 1942. gadā. Raulu Šnori un Ādolfu Karnupu notiesāja pēc Otrā pasaules kara, Pēteri Stepiņu nosūtīja uz filtrācijas nometni. Daļa arheologu devās emigrācijā — Francis Balodis, Valdemārs Ģinters, Eduards Šturms, Hugo Riekstiņš. Palikušajiem nācās pieņemt padomju ideoloģiskos rāmjus arheoloģiskā materiāla interpretācijā. Arheologs Andrejs Vasks padomju periodu Latvijas arheoloģijā iedala divās daļās — no 1945. gada līdz 1959. gadam un no 1960. gada līdz 1990. gadam. Padomju ideoloģiju visvairāk uzspieda padomju perioda pirmajā pusē (1945–1959). Otro periodu raksturo plaši izrakumi Daugavas spēkstaciju (Pļaviņu, Rīgas un plānotā Daugavas HES) applūdināmajās zonās. Šajā laikā Latvijas arheologi guva ievērojamus sasniegumus, mazinājās arī ideoloģiskais spiediens. Tomēr represijas piedzīvojušie arheologi sastapās ar ierobežojumiem un arheoloģijā praktiski neatgriezās. Arheologiem vajadzēja rēķināties ar cenzūru. Tika veicināti pētījumi Austrumlatvijā, pamatoti kontakti ar krieviem, tajā pat laikā pētījumi Rietumlatvijā, kura vairākos aizvēstures posmos bija saistīta ar Skandināviju, bija ievērojami mazāki. Lielu vēribu pievērsa etnogēzezes un fiziskās antropoloģijas pētniecībai (Raisa Denisova, Rita Grāvere). Laikā no 1960. gada līdz 1990. gadam arheologi pakāpeniski attālinājās no marksisma dogmām. Tas bija pretrunā tā laika oficiālajai attieksmei pret vēsturi, kuru noteica Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Vēstures institūts, kura vadība līdz pat Atmodas sākumam turējās pie marksistiskā vēstures traktējuma.

Pēc neatkarības atjaunošanas arheologiem nebija problēmu iekļauties Eiropas zinātniskajā apritē.

Raksta pamatā ir referāts, kas nolasīts Latvijas Zinātņu akadēmijas Humanitāro un sociālo zinātņu nodaļas sēdē 2019. gada 25. aprīlī.

Referāts un raksts sagatavots, izmantojot arheologa Jāņa Graudoņa personīgo arhīvu, kas glabājas Turaidas muzejrezervāta krājumā. Izmantota attiecīgā perioda zinātniskā literatūra, autora personīgā pieredze un laikabiedru atmiņas.

Ievads

Pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas par padomju periodu Latvijas arheoloģijā ir publicēti atsevišķi raksti¹, tomēr tas vēl joprojām nav pilnībā izvērtēts. Aspektu, kurus vērtēt, ir bezgala daudz. No vienas puses, šo laikmetu raksturo represijas, padomju ideoloģijas rāmji, norobežošanās no Rietumu teorētiskajām nostādnēm, no otras, — nebijis pētniecības vēriens, milzīgs uzkrātais materiāls un izaugusi profesionāli spēcīga arheologu paaudze. Zināmā mērā šo periodu, vai vismaz tā pēdējās desmitgades var uzskatīt par Latvijas arheoloģijas “zelta laikmetu”. Raksta virsrakstā mēģināts ietvert to atšķirīgo vērtējumu un pretrunu diapazonu, ar kuru jārēķinās pētniekam, kas pievēršas šī perioda izvērtēšanai. Tas nav paveicams vienā rakstā. Autors apzinās, ka pārstāv paaudzi, kura savu profesionālo darbību arheoloģijā aizsāka padomju periodā. Raugoties no avotu kritikas viedokļa, šis aspekts noteikti jāņem vērā. Autors arī apzināti necenšas distancēties no šī perioda, necenšas nolikt malā subjektīvus vērojumus un atziņas, iemainot pētnieka objektivitāti pret autentiskumu.

1972. gadā zinātniskās atskaites sesijā par arheologu, antropologu un etnogrāfu 1971. gada pētījumu rezultātiem tā laika Latvijas PSR² Zinātņu akadēmijas³ (ZA) Latvijas vēstures institūta⁴ (LVI) Arheoloģijas un antropoloģijas nodaļas vadītājs Ēvalds Muguŗeviĉs (1931–2018), atskatoties uz padomju laikā paveikto Latvijas arheoloģijā, atzīmēja trīs svarīgākos uzdevumus, kurus arheologiem vajadzēja risināt pēc Latvijas okupācijas (tā laika terminoloģijā “padomju varas atjaunošanas”) 1940. gadā:

- a) pētniecības darbā ieviest jauno ideoloģisko nostādni, kas balstās marksisma-ļeņinisma principos un padomju vēsturnieku darba pieredzē;
- b) celt kadru kvalifikāciju;
- c) sadarboties arheoloģisko ekspedīciju organizēšanā un publikāciju gatavošanā⁵.

Šī raksta ietvaros pievērsta uzmanība tam, kāds liktenis bija iepriekšējā perioda “kadriem” un kādas bija “jaunās ideoloģiskās nostādnes”.

Andrejs Vasks padomju laiku Latvijas arheoloģijā iedala divos periodos — no 1945. līdz 1959. gadam un no 1960. līdz 1990. gadam. Pirmo periodu raksturo Latvijas arheoloģijas iekļaušana PSRS⁶ ideoloģiskajā un organizatoriskajā sistēmā, jaunas arheologu paaudzes izveidošanās, arheoloģisko izrakumu atsākšana. Otrā perioda ievada agrāk nebijuša mēroga izrakumi jaunceltņu būvlaukumu teritorijās, kas sākās ar Daugavas hidroelektrostaciju (HES) kaskādes celtniecību un uz daudziem gadiem piesaistīja Latvijas arheologu galvenos spēkus⁷.

Visi tie, kuri bija palikuši okupētajā Latvijā, nonāca izvēles priekšā — sadarboties ar okupācijas režīmu, vai nē. Īpaši smaga šī izvēle bija vēsturniekiem. Arheologiem bija nedaudz vieglāk, tomēr — izvēle bija jāizdara. Par kolaboracionismu padomju un nacistiskās Vācijas okupācijas periodā ir rakstījuši daudzi latviešu vēsturnieki, bet teorētiski vispamatotāko jēdzienu “kolaboracionisms” un “kolaborācija” devusi Daina Bleiere⁸. Autore, balstoties uz amerikāņu politologa Stenlija Hofmana (*Stanley Hoffmann*, 1928–2015) 1968. gada klasifikāciju, iesaka šķirt kolaborāciju un kolaboracionismu. Kolaborācijas gadījumā sadarbības pamatā ir patriotiski motīvi, centieni saglabāt savu valsti, sadarbība ir minimāla. Kolaboracionisma gadījumā ir brīvprātīga pakļaušanās ārējas varas interesēm, ko nosaka simpātijas pret režīmu un tā ideoloģiju, kā arī savtīgums. Robeža starp abiem ne vienmēr ir precīzi novelkama.

Jautājums par kolaboracionismu un kolaborāciju īpaši aktuāls bija tai arheologu paaudzei, kura darbojās A. Vaska izdalītajā pirmajā padomju periodā — no 1945. līdz 1959. gadam. Lai saprastu šī perioda būtību, nedaudz jāaplūko to latviešu arheologu liktenis, kuri strādāja Latvijas arheoloģijā neatkarības gados.

Latviešu arheologu pirmā paaudze un tās liktenis padomju un nacistiskās Vācijas okupācijas periodā

Laikā starp pasaules kariem arheoloģija Latvijas Republikā (1918–1940) bija sekmīgi attīstījusies. 1922. gadā Latvijas Universitātē⁹ (LU) izveidoja Arheoloģijas katedru, 1923. gadā pieņēma Pieminekļu aizsardzības likumu un nodibināja Pieminekļu valdi. Izraktās senlietas nonāca muzejos, galvenokārt Valsts Vēsturiskajā muzejā¹⁰ (VVM). Arheoloģija kļuva par valsts atbalstītu patstāvīgu zinātni¹¹. Latvijas arheoloģija pārņēma labākās vācbaltu un vācu (pirmais LU Arheoloģijas katedras vadītājs bija vācietis Makss Eberts (*Max Ebert*, 1879–1929)) arheologu tradīcijas un ievirzīja to modernas zinātnes gultnē. Tomēr pēc Franča Aleksandra Baloža (1882–1947)¹² ievēlēšanas par arheoloģijas un senākās vēstures profesoru LU 1924. gadā notika pagrieziena — atsvešināšanās no vāciskā. Veidojās jauna latviešu arheologu paaudze, kura vairāk orientējās uz ziemeļu kaimiņiem. Pirmā arheologu kopdarba “Latvijas archaeoloģija”¹³ autoru vidū bija igauņu arheologi Harijs Moora (*Harri Moora*, 1900–1968) un Marta Šmidehelme (*Marta Elisabet Schmiedehelm*, 1896–1981), somi Arne Tallgrens (*Arne Michaël Tallgren*, 1885–1945). F. Balodis un zviedru arheologs Birgers Nermans (*Birger Nerman*, 1888–1971) 30. gados veica izrakumus Grobiņas skandināvu kapulaukos, latviešu arheologi stažējās Zviedrijā, Anglijā u.c. 1930. gadā Rīgā notika II Baltijas arheoloģijas kongress. Nevar nepamanīt nacionālisma izpausmes arheoloģiskā materiāla interpretācijā, kas bija raksturīgas F. Balodim. Nacionālais romantisms izpaudās Ernesta Brastiņa (1892–1942) centienos atjaunot “senču ticību”, bet visumā pētniecība bija brīva, pētnieku uzskati mēdza atšķīries arī būtiskos jautājumos. Piemēram, Felikss Jākobsons (1896–1930) puda atšķirīgus uzskatus par latgaļu ieceļošanu¹⁴ utt.

Marksisma-ļeņinisma-staļinisma baisā seja izpaudās ne tik daudz teorijā, kā praksē. Īpaši skaidri tas redzams, izsekojot to arheologu likteņiem, kuriem bija lemts dzīvot un strādāt šai laikā.

Pirmās pārmaiņas “kadru sastāvā” sākās uzreiz pēc padomju okupācijas 1940. gadā. F. Balodis, kuram jau bija priekšstats par padomju režimu, paspēja emigrēt uz Zviedriju. Pilskalnu pētnieku un Dievturu draudzes dibinātāju E. Brastiņu apcietināja jau 1940. gada 6. jūlijā (nošāva 1942. gada 28. janvārī). Pārējiem, kuri atbilstoši Kārļa Ulmaņa aicinājumam palika savās vietās, vajadzēja pielāgoties darbam padomju režīma apstākļos. Īss ieskats latviešu pirmās paaudzes arheologu biogrāfijās ļauj apjaust, ko Latvijas arheoloģija bija sasniegusi un ko zaudēja.

Eduards Šturms (1895–1959) bija studējis Maskavas un Pēterburgas universitātēs, 1927. gadā absolvējis Kēnigsbergas Universitāti, 1929. gadā LU Filoloģijas un filozofijas fakultāti. 1927. gadā viņš bija ieguvis filoloģijas doktora grādu par pētījumiem Austrumbaltijas bronzas laikmeta arheoloģijā. Strādāja Pieminekļu valdē (1927–1938), bija VVM Jelgavas nodaļas pārzinis (1938–1940) un LU docētājs (1940). E. Šturmu var uzskatīt par Latvijas akmens un bronzas laikmeta pētniecības pamatlicēju — vadījis izrakumus Dvietes, lčas, Līčagala, Pūrciema, Sārnates, Rutenieku apmetnē, Reznu senkapos un citur. Vācu okupācijas laikā vadīja ekspedīcijas akmens laikmeta pieminekļos — Zvejniekos un Riņņukalnā, dzelzs laikmeta pieminekļos Rucavas Mazkatužos, Ģeistautos, Kaulēnkalnā, Matkules uzkalniņkapos, Grobiņā¹⁵. Otrā pasaules kara beigās viņš atstāja Latviju, devās uz Vāciju, kur bija docētājs Baltijas universitātē (1946–1949) un Baltijas pētniecības institūta līdzstrādnieks un vadītājs (1953–1959).

Valdemārs Valdis Ģinters (1899–1979) bija arheologs, muzeju darbinieks un sabiedriska darbinieks. 1919. gada 10. februārī

viņš brīvprātīgi iestājās Kalpaka bataljona Studentu rotā, piedalījās daudzās kaujās pret lieliniekiem un bermontiešiem — pie Rudzātiem, Cargrades (Jersikas), Līvāniem un Dzinagales. Apbalvots ar Lāčplēša Kara ordeni. 1933. gadā V. Ģinteru iecēla par Pieminekļu valdes vecāko inspektoru, 1934. gadā — par VVM direktoru, 1935. gadā ievēlēja par docentu Latvijas Mākslas akadēmijā, 1940. gadā par etnogrāfijas docentu LU. 1939. gadā V. Ģinteru iecēla par Latvijas Rakstu un mākslas kameras locekli, 1940. gadā ievēlēja par kārtējo biedru LVI.

V. Ģinters vadīja arheoloģiskos izrakumus vairākos kapulaukos: Ābeļu Jērcēnu Raganu kalnā (1927–1929), Limbažu Buļļumuižā (1930), Tērvetes Lejniekos (1931), Tērvetes Stūros (1931, 1932), Īslīces grantsbedrēs, Īslīces Ziedoņa dārzkopības skolas parkā, Mežotnes Kugrēnos (1933), Mēdzes Kapsēdē (1934), Salaspils Laukskolā (1937), Mežotnes kapulaukā (1938, 1939), Daugmales (1935–1937) un Mežotnes (1938–1940, 1942) pilskalnos.

Rēķinoties ar iespējamo Latvijas okupāciju, Otrā pasaules kara sākumā V. Ģinters saistījās ar Anglijas izlūkdienestu. Nacistiskās Vācijas okupācijas laikā iesaistījās nacionālajā pretošanās kustībā — 1943. gada 13. augustā izveidotajā Latvijas Centrālajā padomē (LCP) bija viens no LCP Memoranda parakstītājiem 1944. gada 17. martā¹⁶. Kā Valsts Vēsturiskā muzeja direktors V. Ģinters bija spiests gatavot muzeja kolekcijas evakuācijai uz Vāciju. Pēc V. Ģintera rīkojuma, daļu vērtīgāko priekšmetu noslēpa Rīgas pilī. 1944. gada oktobrī V. Ģinters devās uz Kurzemi, kur bija LCP vadītājs Kurzemē, organizēja bēgļu laivas uz Zviedriju. Pats Latviju atstāja un devās uz Zviedriju tikai 1945. gada 9. maijā ar vienu no pēdējām laivām. Zviedrijā viņš aktīvi darbojās latviešu sabiedriskajā dzīvē un iespēju robežās arī arheoloģijā. Laikā no 1949. līdz 1979. gadam viņš bija Latviešu Nacionālā fonda priekšsēdētājs, Baltijas Pētniecības institūta (Bonna)

biedrs. Piedalījās arheoloģiskajos izrakumos Bergenā, Birkā un Helgo, uzņemts Zviedrijas arheologu biedrībā.

Elvira Šnore (dzimusi Vilciņa, 1905–1996)¹⁷ ir studējusi vēsturi LU, kuru absolvēja 1932. gadā. Sākot ar 1926. gadu, darbojās Pieminekļu valdes organizētajās arheoloģiskajās ekspedīcijās. 1930. gadā sāka strādāt VVM Arheoloģijas nodaļā sākotnēji par arhivāra palīgu, bet laikā no 1933. līdz 1944. gadam — par nodaļas vadītāju. 1932. gadā veica pirmos patstāvīgos izrakumus Sakstagaļa Lielpuderos. Līdz Latvijas okupācijai E. Šnore bija veikusi izrakumus apmēram 70 vietās, tiesa, tie galvenokārt bija pārbaudes izrakumi, no kuriem īpaši atzīmējami izrakumi Rites Melderišķos, Laidzes Lazdiņos, Mērdzenes Dzērvēs, Zvārdes Grīnertos, Sabiles „Krievu kapos”, Dundagas Laukmuižā un citur. Pēc Otrā pasaules kara E. Šnore strādāja Centrālajā Valsts vēstures muzejā (1945–1947) un no 1946. gada 12. jūlija LZA LVI.

Raula Šnores (1901–1962)¹⁸ ģimene Pirmā pasaules kara laikā bija evakuējusies uz Sibīriju. 1919. gadā Vladivostokā R. Šnore iestājās Imantas pulkā, ar kuru kopā 1920. gadā atgriezās Rīgā. Studēja vēsturi LU Filoloģijas un filozofijas fakultātē, kuru absolvēja 1932. gadā. 1928. gadā Rauls apprecējās ar savu studiju biedri Elvīru Vilciņu. 1929. gadā piedalījās arheoloģiskajos izrakumos neolīta apmetnē Alvastrā, Zviedrijā. 1931. gadā, LU komandēts, studēja arheoloģiju Baltijas institūtā Stokholmā. 1930.–1934. gadā strādāja Valsts Vēsturiskajā muzejā par arhivāra palīgu un preparatoru — pārzināja muzeja vēstures un numismātikas nodaļas, papildināja zināšanas arheoloģijā un numismātikā Londonas, Kembridžas un Oksfordas muzejos. Viņš bija vecākais pieminekļu inspektors Pieminekļu valdē (1934, 1935). Veica arheoloģiskos izrakumus Sabiles “Krievu kapos”, Kristapiņu Kristapēnos, Makašānu Saleniekos un Obermaņos (1928–1939). Bija Rīgas pilsētas Monētu krātuves pārzinis (1935–1936). No

1936. gada līdz 1941. gada 31. decembrim Rauls Šnore bija Rīgas pilsētas vēstures muzeja direktors, lai gan jau 1941. gada 1. jūlijā, nacistiskās Vācijas karaspēkam okupējot Rīgu, viņu praktiski atstādināja no direktora pienākumiem. 1942. gada 1. janvārī R. Šnori pārcēla uz Cēsīm par Centrālā vēstures muzeja Cēsu nodaļas vadītāju.

1944. gadā, tuvojoties Sarkanajai armijai, V. Ģinters Šnoru ģimenei piedāvāja bēgt uz Zviedriju. Priekšlikums bija saprotams, Rauls un Elvira Šnores bija sabiedrībā pazīstami. 1941. gada 14. jūnijā, redzot arestus un cilvēku izsūtīšanu, ģimene jau bija sagatavojusies ļaunākajam. Bēgšana neizdevās, laivas bija pārpildītas. Ar kādu no tām aizveda tikai ģimenes visvairāk sargātās lietas — čemodānu, kurā bija Raula un Elvīras zinātniskā darba materiāli, tautas tērpi, abu Triju Zvaigžņu ordeņi.¹⁹ Savā autobiogrāfijā Rauls Šnore raksta, ka 1945. gada 9. janvārī viņu aizturējuši vācu žandarmi par uzturēšanos Kurzemē bez pieraksta un izvairīšanos braukt uz Vāciju. Apcietinājumā viņš atradies līdz 1945. gada 25. aprīlim²⁰. Pēdējā iespēja bēgt bija kara beigās — 8. maijā no Ventspils, bet kuģītis “Rota” tika pārtverts un atgriezts Ventspilī.

Karam beidzoties, R. Šnore atgriezās Rīgā. 1945. gada 25. maijā viņu iecēla par Rīgas pilsētas Doma muzeja direktora vietnieka vietas pagaidu izpildītāju, 1. septembrī par direktoru un vienlaicīgi arī par docentu LU Vēstures fakultātes seno laiku katedrā. 1946. gadā naktī no 3. uz 4. janvāri viņu arestēja. 1946. gada 15. aprīlī LPSR Iekšlietu ministrijas karaspēka Kara tribunāls pēc KPFSR²¹ kriminālkodeksa 58.1.a panta “Par dzimtenes nodevību” viņam piesprieda desmit gadus labošanas darbu noietnē un tiesību atņemšanu uz pieciem gadiem²². Kā nedziedināmi slimu R. Šnori no apcietinājuma atbrīvoja 1955. gada 25. janvārī.

Ādolfs Karnups (1904–1973)²³ ir veicis izrakumus Talsu pilskalnā (1936–1938), agrā dzelzs laikmeta kapu uzkalniņos Naudītes Jāņogānās un Naudītes Pokaiņu Meta-

majā kalniņā, 1940. gadā Kantsonu viduslaiku kapsētā Ventspilī. Līdztekus izrakumiem viņš piedalījās etnogrāfiskajās ekspedīcijās. 1946. gadā Ā. Karnupu nepamatoti apvainoja Valsts vēstures muzeja vērtību zādzībā²⁴. Lietā vēl figurēja toreizējais muzeja direktors Jānis Blaumanis un muzeja komandants Kārlis Rozenbergs. Lieta labi raksturoja pēckara atmosfēru muzejā un Latvijas senatnes pētnieku vidū.

1944. gadā V. Ģinters, palīdzot Ā. Karnupam un K. Rozenbergam, LVM noslēpa 29 kastes ar Latvijas armijas un aizsargu pulku karogiem, sudraba kausiem un citām lietām. Par paslēptajām lietām uzzināja jaunieceltais muzeja direktors J. Blaumanis, kurš nacistiskās Vācijas okupācijas laikā kādu laiku bija pavadījis Salaspils noietnē. J. Blaumanis sāka vērtīgākās lietas piesavināties. Kad 1946. gada februārī no Vācijas atgriezās Mērija Grīnberga (1909–1975), atvedot līdz 400 kastes ar nacistu izvestajām senlietām, Ā. Karnups, kurš bija muzeja Etnogrāfijas nodaļas vadītājs, baidoties, ka daļu no etnogrāfiskajiem priekšmetiem varētu aizvest “apmaiņai uz brālīgajām republikām”, ko viņš jau bija pieredzējis 1940. gadā, vai arī tās piesavināsies J. Blaumanis, daļu no atvestajiem etnogrāfiskajiem priekšmetiem — 11 kastes noslēpa muzeja krātuves nišā aiz skapjiem. Slēpšanā viņam palīdzēja Lūcija Vankina (1908–1989), kuru 1945. gada 1. maijā iecēla par muzeja Arheoloģijas nodaļas vadītāju. Nopratināšanā Ā. Karnups visu vainu uzņēmās uz sevi, sakot, ka L. Vankina tikai palīdzējusi lietas novietot nišā, nezinot, ka tās tiek slēptas. Par Ā. Karnupa godaprātu liecināja M. Grīnberga. Latvijas PSR Iekšlietu ministrijas karaspēka Kara tribunāls piesprieda Ā. Karnupam nāvessodu, taču 1947. gada 31. janvārī PSRS Augstākās tiesas Kara kolēģija sodu nomainīja ar desmit gadiem labošanas darbu noietnē, uz trim gadiem ierobežojot pilsoņa tiesības. Ā. Karnupu atbrīvoja 1955. gadā, un 1959. gadā viņa sodāmību dzēsa.

Hugo Riekstiņš (1904–1988)²⁵ ir veicis arheoloģiskos izrakumus Taurenes Gailišos (1935), kopā ar E. Šturmu Dzelzavas Puntūzi (1930) un kopā ar P. Stepiņu Valmieras pilsdrupās. Sastādījis Latvijas arheoloģijas kartes²⁶. 1944./1945. gadā H. Riekstiņš devās trimdā.

Tā laika jauno paaudzi, kura bija guvusi pieredzi izrakumos vai muzeja darbā, pārstāvēja Pēteris Stepiņš (1914–1999). Kā talantīgu, arheoloģijā ieinteresētu jauniešu viņu bija pamanījusi E. Šnore. P. Stepiņš ir studējis vēsturi LU (1932–1941), piedalījās izrakumos Kļāņu, Daugmales, Talsu un Jeršikas pilskalnās, Rūsīšu — Debešu kapulaukā, senās Aizkraukles baznīcas vietā, kopā ar H. Riekstiņu veica izrakumus Valmieras pilsdrupās, 1940. gadā vadīja izrakumus Ilē. Otrā pasaules kara laikā bija okupētās Latvijas Pieminekļu valdes Kurzemes pilskalnu inspektors (1941–1944). Līdzīgi kā daudzus, 1944. gadā viņu mobilizēja Latviešu leģionā, kur viņš nonāca 19. leroču SS divīzijā, bet pēc kara nokļuva filtrācijas nometnēs Sibīrijā.

L. Vankina²⁷ LU Filoloģijas un filozofijas fakultāti absolvēja 1941. gadā, bet jau studiju laikā strādāja Pieminekļu valdē (1936–1938) un Brīvdabas muzejā (1938–1940). 1944. gadā bija Valsts Vēsturiskā muzeja Arheoloģijas nodaļas vadītāja. Šo amatu L. Vankina saglabāja arī pēc kara — vairāk nekā 40 gadus. L. Vankina veica nozīmīgus izrakumus akmens laikmeta pieminekļos — Sārnatnē, Siliņupē, Kreičos, Leimanišķos, Romos — Kalniņos, Jurkovā. Viņa pētīja arī bronzas un dzelzs laikmeta pieminekļus Kalniešos un Boķos. Neapšaubāmi, L. Vankinai tāpat kā E. Šnori, bija ievērojama loma labāko pirmskara arheoloģijas tradīciju saglabāšanā.

Melita Vilsone (1913–1991) Latvijas Republikas laikā studēja LU Filoloģijas un filozofijas fakultātes Vēstures nodaļā, paralēli studijām bija praktikante Valsts Vēsturiskajā muzejā (1934–1935). Viņa strādāja H. Riekstiņa vadītajos Pieminekļu valdes organizēta-

jos izrakumos Taurupes Gailišos, Nautrēnu Smiltaines Sakstagala Lielpuderu kapulaukos (1935–1936). 1936. gadā viņa iestājās darbā Valsts Vēsturiskā muzeja Arheoloģijas nodaļā kā rezerves darbiniece. Piedalījās muzeja direktora V. Ģintera vadītajos izrakumos Daugmales un Mežotnes pilskalnās (1937–1940). Vācu okupācijas laikā bija muzeja zinātniskā asistente. 1944. gadā, pēc Sarkanās armijas ienākšanas Rīgā, viņu norīkoja uz toreizējo Valsts Vēsturiskā muzeja filiāli — Doma muzeju (tagad Rīgas Vēstures un kuģniecības muzejs). 1947.–1949. gadā kopā ar E. Šnori vadīja arheoloģiskos izrakumus Rātslaukumā un Daugavmalā, 1958.–1970. gadā M. Vilsones vadībā izrakumus veica septiņos Vecrīgas objektos, 1959.–1964. gadā Alberta laukumā, 1969.–1970. gadā Jaunielas kapulaukā²⁸.

Emīlija Brīvkalne (līdz 1940. gadam Freiberga, 1909–1984) ir studējusi vēsturi LU (1930–1941). 1934. gadā viņa sāka strādāt VVM, 1936.–1939. gadā un 1941. gadā strādāja Pieminekļu valdē par fotogrāfi un sekretāri (1941–1943), piedalījās izrakumos Kļāņu kalnā, Talsu un Mežotnes pilskalnās, 1944. gadā aizstāvēja maģistra darbu "Mežotnes pilskalna depoziāts". Pēc Otrā pasaules kara viņa palika darbā Valsts vēstures muzeja Arheoloģijas nodaļā par vecāko zinātnisko līdzstrādnieci, no 1947. gada bija LZA LVI zinātniskā līdzstrādniece. 1949. gadā E. Brīvkalne vadīja izrakumus Mežotnes senpilsētā un Kuldīgas pilskalna priekšpils un apmetnes izpēti. 1950. gadā kopā ar Adolfu Stubavu izveidoja Latvijas pilskalnu karti. 1951. gadā E. Brīvkalnes vadībā uzsākti plaši izrakumi Tērvetes pilskalnā, senpilsētā un kapulaukā.

Tā arheologu daļa, kura bija palikusi Latvijā un nebija pakļauta represijām, bija mazskaitlīga un, izņemot E. Šnori, arī mazpieredzējusi, tomēr tā ļāva saglabāt tradīciju pārmantotību. LVM Arheoloģijas nodaļa saglabājās kā neliels, bet nozīmīgs pētniecības centrs līdzās LZA LVI. Sava nozīme Rīgas

izpētē bija Rīgas Vēstures un kuģniecības muzejam. Pārmantotība izpaudās izrakumu metodikā, arheoloģiskā materiāla fiksācijā, iestrādes senlietu tipoloģijā, tomēr pāri visam bija vēlēšanās pētīt un saglabāt Latvijas arheoloģisko materiālu kā nacionālās bagātības nozīmīgu daļu.

Organizatoriskā un ideoloģiskā pārkārtošana pēc Otrā pasaules kara

Atjaunojoties padomju okupācijai, padomju vara pārņēma savā kontrolē arī vēstures pētniecību. 1944. gada 7.–8. decembrī Latvijas Komunistiskās (boļševiku) partijas Centrālās Komitejas birojs pieņēma lēmumu “Par vēstures zinātnei Latvijā”, kura 4. punktā bija noteikts atjaunot darbu pie Latvijas Valsts universitātes Vēstures institūta. Par atjaunotā institūta direktoru nozīmēja Margeņu Stepermani (1898–1968). Tas tomēr bija tikai pagaidu risinājums. Latvijas zinātnes organizācija tika pārkārtota atbilstoši PSRS sistēmai. Zinātnes vēsturnieks Jānis Stradiņš to raksturoja šādi: “Latvijas zinātnei bija jāzaudē sava identitāte, individualitāte, jākļūst par PSRS zinātnes puslīdz anonīmu sastāvdaļu.”²⁹

Atšķirībā no Rietumiem, PSRS augstskolas nebija zinātnisko pētījumu centri. Ja arī tur notika pētniecība, tad nelielā apjomā. Pētniecības darbs koncentrējās lielajās Zinātņu akadēmijās, vai t.s. nozaru institūtos.³⁰ Savienoto republiku institūti ietilpa savu republiku Zinātņu akadēmiju sistēmā. LZA LVI kā vadošā vēstures pētniecības iestāde veidoja tādu vēstures interpretāciju, kāda bija jāpieņem sabiedrībai, kādu pasniedza augstskolās un skolās. Tas attiecās arī uz arheoloģiju. Zinātņu akadēmija izdeva izrakumu atļaujas, noteica zinātniskā darba, tajā skaitā arheoloģisko izrakumu veikšanas kārtību, materiālu dokumentēšanas kritērijus utt. Kultūras ministrijas sistēmā ietilpstošās institūcijas, tai skaitā muzeji, lai gan to darbinieki skaitījās zinātniskie līdzstrādnieki, no zinātnes atradās

vēl tālāk. Muzejiem vajadzēja nodarboties ar “darbaļaužu izglītošanu”, rādīt “revolucionāro pagātnei” un “sociālisma sasniegumus”. Muzeju darbiniekiem bija ierobežota pieeja zinātniskajai literatūrai LZA Fundamentālajā bibliotēkā, bija grūtāk aizstāvēt disertācijas un iegūt zinātnisko grādu.

Padomju vara nevēlējās atzīt Latvijas vēstures institūta pēctecību un par Latvijas PSR Vēstures institūta dibināšanas dienu atzina 1946. gada 21. februāri, kad, nodibinoties Latvijas PSR Zinātņu akadēmijai, tajā tika iekļauts arī LVI. Par pirmo direktoru iecēla Kārli Straziņu (1890–1964, direktors no 1946. gada līdz 1963. gadam), pēc tam līdz 1970. gadam institūtu vadīja Aleksandrs Drīzulis (1920–2006), līdz 1981. gadam — Valentīns Šteinbergs (1915–2011), bet no 1981. līdz 1988. gadam — Vincents Kariļūns (1918–1988)³¹.

1946. gadā institūtā izveidoja Materiālās kultūras sektoru, kuru līdz 1957. gadam vadīja Teodors Zeids (1912–1994). Sektorā ietilpa arheologu un etnogrāfu grupas, katra trīs cilvēku sastāvā, un pieminēkļu aizsardzības grupa divu cilvēku sastāvā. 1951. gadā sektoru reorganizēja par patstāvīgu Arheoloģijas sektoru, kuru līdz 1958. gadam vadīja T. Zeids, bet no 1958. līdz 1964. gadam — A. Stubavs. 1964. gadā institūtā izveidoja Arheoloģijas un etnogrāfijas sektoru. Par apvienotā Arheoloģijas un etnogrāfijas sektora vadītāju no 1964. gada līdz 1970. gadam kļuva Heinrihs Strods (1925–2012). Sektora arheologu grupu pārmaiņus vadīja A. Stubavs un Ē. Mugurēvičs. 1971. gadā sektoru reorganizēja par Arheoloģijas un antropoloģijas sektoru Ē. Mugurēviča vadībā. 1985. gadā no sektora nodalījās Antropoloģisko pētījumu laboratorija Raisas Denisovas (1930–2019) vadībā, kas kļuva par patstāvīgu ZA struktūrvienību³².

Viens no pirmajiem, šķietami nevainīgajiem pasākumiem bija vienotas terminoloģijas izstrāde. Tika izveidota Terminoloģijas komisija, kura precizēja vēstures un

arheoloģijas terminus un to tulkojumu krievu un vācu valodā. Par pamatu tika ņemta PSRS lietotā krievu terminoloģija³³.

Aizvēsturei, kura Padomju Savienībā konsekventi tika dēvēta par arheoloģiju, bija atvēlēta būtiska loma marksistiski-ļeņiniskā pasaules uzskata pamatošanā. Pašu pasaules uzskatu jau bija radījuši marksisma-ļeņinisma klasiķi, arheoloģiem vajadzēja to tikai apliecināt ar jauniem pierādījumiem. Saskaņā ar Kārļa Marksa (*Karl Heinrich Marx*, 1818–1883) mācību sabiedrības attīstība notika pa spirāli. Tā sākās ar pirmatnējo komunismu jeb pirmatnējo kopienu, kurā nepastāvēja privātais īpašums, izejot cauri šķiru sabiedrības formācijām (verdžībai, feodālismam un kapitālismam), tā atkal nonāca pie bezšķiru sabiedrības — komunisma. Marksisma klasiķi, vispirms jau Fridrihs Engells (*Friedrich Engels*, 1820–1895), savos uzskatos balstījās 19. gadsimta evolūcijas teorijā, antropologa Luīsa Henrija Morgana (*Lewis Henry Morgan*, 1818–1881) uzskatos par sabiedrības attīstību aizvēstures periodā. Šie uzskati izteikti Fridriha Engells darbā “Ģimenes, privātīpašuma un valsts izcelšanās”³⁴. Ar komunisma celtniecību nevedās, lielais sapnis par sabiedrību, kurā tiks īstenots cēlais princips “no katra pēc spējām, katram pēc vajadzības” aizvien pieaugoša deficīta apstākļos šķita utopisks, tādēļ vispirms tika celts sociālisms, kur sabiedrībā vēl saglabājas kaut kas no iepriekšējo formāciju mantojuma — atšķirība starp laukiem un pilsētām (kolhozu saimniecības, īpaši jau pirmajos pēckara gados nīkuļoja), pastāvēja starpslānis — inteliģence. Bija ērta iespēja negatīvās paradības sabiedrībā — alkoholismu, izsaimniekošanu, korupciju utt. — izskaidrot ar vēl nepārvarētajām pagātnes sekām. Pie tādām pieskaitīja arī PSRS sastāvā iekļauto tautu nacionālās identitātes saglabāšanas centienus. Pilsoniskā nacionālisma izpausmes apzīmēja par buržuāzisko nacionālismu, un tas jau pēc definīcijas piemita galvenokārt Baltijas tautām, kuras līdz PSRS okupācijai bija

dzīvojušas buržuāziskajā sabiedrības formācijā. Valdošo un visumā bezcerīgo stagnāciju PSRS vadoņi centās atdzīvīnāt vismaz ideoloģiski, 1977. gadā pieņemot jauno PSRS konstitūciju, kas it kā iezīmēja jaunu sociālisma posmu — attīstīto sociālismu. Divus gadus vēlāk, 1979. gadā, pieņēma PSRS konstitūcijai pieskaņotas savienoto republiku konstitūcijas.

Vēl viens no marksisma ideoloģijas stūrakmeņiem bija vēsturiskais materiālisms, mācība par bāzi un virsbūvi. Visu noteica bāze — ražošanas līdzekļi un ražošanas veids. Mainoties bāzei, mainījās arī virsbūve — ideoloģija, kultūra. Arheoloģija pētīja materiālās liecības un kā tāda bija noderīga. Tomēr tādai virsbūves parādībai kā ideoloģijai PSRS tika pievērsta pastiprināta uzmanība. Laikā, kad visādi apkaroja PSRS tautu buržuāzisko nacionālismu, krievu nacionālismu jeb lielkrievu šovinismu, kā to bija apzīmējis Ļeņins, pieminēja tikai, lai izceltu vadoņa taisnīgumu, runājot par pārvarētu pagātnes (carisma) mantojumu. Praksē krievu nacionālisms īpaši uzplauka pēc Otrā pasaules kara, Josifam Staļinam (1878–1953) uzsverot īpašo krievu tautas lomu uzvaras izcīnīšanā. Tikai krievu tauta spēja pasargāt, palīdzēt, saliedēt. Tas turpinājās arī attīstītā sociālisma periodā. Simboliski krievu tautas vadošā loma tika atspoguļota gan PSRS, gan Latvijas PSR himnā:

“Vien biedros ar diženās Krievzemes tautu/Mēs kļuvām par spēku, kas pretvaru veic.”³⁵

No tā izrietēja dogmas, kuras bija jāņem vērā pētniecībā — aizvēstures pirmsākumos pastāvēja pirmatnējā kopiena, kas nepazīna privātīpašumu, pastāvēja mātes ģints (matriarhāts), attīstoties privātīpašumam, notika pāreja uz šķiru sabiedrību, kur vadošo lomu ieguva vīrietis (patriarhāts), valsts veidojās kā šķiru apspiešanas instruments. Padomju arheologu uzdevums bija meklēt, atrast un pamatot slāvu izcelsmi, bet savienotajām republikām pamatot vēsturiskos sakarus

ar lielo krievu tautu. Tā kā sabiedrisko formāciju nomainīja notika, mainoties ražošanas veidam, arheoloģiskā materiāla analīzē vispirms tika pievērsta uzmanība darbarīkiem, tad ieročiem un rotām, lai gan pēdējie mainījās straujāk un skaidrāk raksturoja kultūru un sociālo stāvokli. Tā tika strukturēti visi arheologu darbi, ieskaitot Latvijas PSR arheologu galveno kopdarbu “Latvijas PSR arheoloģija”³⁶.

Baltijas arheoloģijas pārkārtošanā uz marksisma-ļeņinisma atziņu bāzes (tolaik, protams, marksisma-ļeņinisma-staļinisma) īpaši nozīmīgas bija trīs sesijas — Materiālās kultūras vēstures institūta plēnums Ļeņingradā 1949. gadā, līdzīgs plēnums Tartu 1951. gadā un Baltijas arheoloģijai, antropoloģijai un etnogrāfijai veltīta konference Viļņā.³⁷ Lai gan plēnumos var saskatīt vairākus šķietami pozitīvus elementus — kompleksu ekspedīciju veidošana, ciešāka sadarbība Baltijas, Krievijas un Baltkrievijas padomju zinātnieku starpā, nevar nepamanīt arī to, ka Baltijas arheoloģija tika “izņemta” no starptautiskās aprites un “ielikta” PSRS telpā.

Marksisma iedzīvināšana Krievijā šai ideoloģijai bija piešķīrusi noteiktu specifiku. Jāņem vērā, ka krievu sabiedrība bija ļoti reliģioza. Lai arī kristīgo morāli centās izskaust, nevar nepamanīt vairāku no pareizticības pārmantotu elementu klātbūtni PSRS komunistu rituālos — sarkanie stūrīši svētbilžu stūrīšu vietā, krusta gājienu aizstāšana ar darbaļaužu demonstrācijām, kur svētbilžu vietā nesa komunistu vadoņu portretus utt. Tāpat kā jūdaismā un kristietībā, arī komunistiem bija savi svētie raksti, negrozāmas dogmas, kuras nedrīkstēja apstrīdēt utt. Tos vēsturniekus, tajā skaitā arheologus, kuri bija palikuši atkārtoti okupētajā Latvijā un nebija represēti, pakļāva publiskai pazemošanai. Tapa rakstu krājums “Buržuāziskie nacionālisti — Latvijas vēstures viltotāji”³⁸, kurā vajadzēja noliegt savus skolotājus, t.i., Latvijas Republikas laika vēsturniekus. No arheologiem šis nepatīkamais pienākums

bija jāveic E. Šnorei³⁹. Turpinot paralēles ar kristietību — atļaujot sevi piesist krustā par pagātnes grēkiem, viņa deva iespēju strādāt gan sev, gan citiem Latvijas arheologiem. Viņas meita leva Cimermane (dzim. Šnore, 1930–2014) atceras: “Māte bija izmīsumā. Taču izvēles nebija. Bija divas izejas — vai nu rakstīt, vai aiziet no institūta, un tas nozīmētu aiziet no arheoloģijas vispār.”⁴⁰

Latvijas pielāgošanu marksistiskajam pasaules uzskatam paveica īgauņu arheologs Harijs Moora. 1952. gadā iznāca viņa monogrāfija “Pirmatnējās kopienas un agrā feodālā sabiedrība Latvijas PSR teritorijā”⁴¹. H. Moora pazina Latvijas arheoloģiju, īpaši agrā dzelzs laikmeta problēmas.⁴² H. Mooras darbā atbilstoši marksistiskajam uzskatam tika parādīta pāreja no pirmatnējās kopienas, kurā nepastāvēja privātais īpašums uz ražošanas līdzekļiem, uz šķiru sabiedrību. Atbilstoši marksistiskajam uzskatam pirmatnējā sabiedrībā pastāvēja mātes ģints (matrīarhāts), ko bronzas laikmetā nomainīja tēva ģints (patrīarhāts). Latvijas agrā dzelzs laikmeta (1.–4. gadsimtā) kapu uzkalniņi šķietami labi ilustrēja mazo patrīarhālo saimju veidošanos šajā laikā.

Vai H. Moora un Latvijas arheologi tam ticēja? Var pieņemt, ka vismaz daļēji — jā. Katrā ziņā tā nebija pilnīgi apzināta izlikšanās. Periods, kuru pētīja arheologi, bija ļoti garš. Akmens laikmeta problēmas būtiski atšķīrās no dzelzs laikmeta problēmām. Marksisms bija pasaules uzskats, kurš bija veidojies uz 18.–19. gadsimta zinātnisko atklājumu bāzes. Ne Hēgelis (*Georg Wilhelm Friedrich Hegel*, 1770–1831), kura dialektika tika izmantota marksismā, ne evolūcijas teorijas radītājs Čārlzs Darvins (*Charles Robert Darwin*, 1809–1882), ne Luiss Henrijs Morgans nebija komunisti. Sava loģika bija atrodama arī uz šīm atziņām balstītajā Fridriha Engelsa darbā “Ģimenes, privātīpašuma un valsts izcelšanās”. Nav šaubu, ka sievietes — dzīvības devējas — loma īpaši tikusi uzsvērtā paleolīta mākslā. Nav

ignorējams pieņēmums, ka tajā laikā dzi-
mumattiecības vēl nebija tik tālu sakārtotas,
lai noteiktu tēvu un radniecība tika noteikta
pēc mātes. Akmens laikmeta mākslas un
tajā atspoguļotais cilvēka pasaules redzē-
jums joprojām ir arheologu interpretāciju
avots.⁴³ Loģiska šķīta arī mazās patriarhālās
saimes izveidošanās agrajā dzelzs laikmetā,
kapu uzkalniņš kā saimes apbedījuma vieta
ar saimes vecākā apbedījumu centrā, kas
visumā atbilda H. Mooras iepriekšējam uz-
skatam un pilnībā nav apstrīdēts mūsdienās.
Cita lieta, ka jaunākie pētījumi liek apšaubīt
kapu uzkalniņu kā vienas saimes apbedīju-
mu vietu. Uzkalniņos apbedīto skaits un uz-
kalniņu izmantošanas ilgums liek domāt, ka
uzkalniņos netika apbedīti visi saimes locek-
ļi.⁴⁴ Tāpat nevar noliegt sabiedrības sociālo
diferencēšanos bronzas un dzelzs laikmetā.
Tomēr mūsdienās mēs zinām, ka tā nebija
vienmērīga, nepārtraukta, aizvien pieaugoša
līnija. Jaunākie pētījumi liecina, ka atseviš-
ķos aizvēstures periodos, kā bronzas laikme-
tā vai vidējā dzelzs laikmeta pirmajā pusē
(5.–6./7. gadsimts), sociālā diferenciācija
bija izteiktāka.⁴⁵ To noteica vairāki faktori —
kontrolē pār bronzas izejmateriāliem, bronzas
apstrāde, dārgmetālu pieplūdums, dzīves-
vietu novietojums satiksmes ceļu tuvumā.
Augstu prestižu sabiedrības hierarhijā varēja
ieņemt, piemēram, kalēji un rotkaļi.⁴⁶

Nebija šaubu, ka Latvijas arheologiem ir
nepieciešami arī kontakti ar krievu arheolo-
giem. Daudzus Latvijas arheoloģijas jautā-
jumus, ieskaitot baltu etnoģenēzi, saimnie-
ciskos un kulturālos sakarus dzelzs laikmetā
utt., nevarēja sekmīgi risināt bez Baltkrievi-
jas un ziemeļrietumu Krievijas arheoloģis-
kā materiāla. Problēma bija tajā, ka bija iz-
jaukts dabiskais līdzsvars starp Rietumu un
Austrumu sakaru pētniecību, pirmo ignorējot,
otro — pārspilējot. Ar laiku tam vajadzēja ra-
dīt pārliecību, ka Latvijas arheoloģija un tās
problēmas ir daļa no Krievijas arheoloģijas,
kas neapšaubāmi iederējās padomju ideo-
loģiskajā konceptā. Tā kā sakari ar slāviem

bija meklējami Austrumlatvijā, to pastiprināti
pētīja. Baltu un slāvu sakariem veltīja rakstu
krājuma “Arheoloģija un etnogrāfija” izde-
vumu⁴⁷, pētīja Austrumlatvijas tirdzniecības
ceļus 9.–13. gadsimtā⁴⁸, vēlāk sagatavoja
Ē. Mugurēviča monogrāfiju⁴⁹. Tajā pat laikā
pētījumi Kurzemē izpalika.

Padomju Savienībā etniskajai izcelsmei
pievērsa lielu nozīmi. Tautību obligāti no-
rādīja personu identificējošos dokumentos.
Etnisko piederību noteica pēc izcelšanās. Ja
vecāki piederēja pie dažādām tautībām, sa-
ņemot pasi, vajadzēja izvēlēties vienu. Tas
acīmredzot sakņojās staļiniskajā pasaules
redzējumā, kurā, līdzīgi kā nacismā, tau-
tības tika šķīrotas — uzticamākās un ma-
zāk uzticamās. PSRS dzīvojošie latvieši bija
piedzīvojuši etnisko genocīdu 1937. gada
nogalē. Paradoksālā veidā laikā, kad latvie-
šu īpatsvars pēc 1989. gada tautas skaitī-
šanas datiem Latvijā bija samazinājies līdz
52% no iedzīvotāju kopskaita⁵⁰, ieraksts
pasē “latvietis” stiprināja latvisko identitāti.
Slāvu etniskai vēsturei pievērsa lielu uzman-
ību, bet tas noveda arī pie citu tautu etno-
ģenēzes pētniecības. Slāvu izcelsmi nebija
iespējams pētīt, apejot baltu etnisko vēsturi.
Etnoģenēzes pētījumi bija kompleksi — iz-
mantojot arheologu, valodnieku un antropo-
logu pētījumu rezultātus. Neapšaubāmi, tā
bija zinātniska pieeja. Kopš 20. gadsimta
septiņdesmitajiem gadiem uzplauka tāda aiz-
vēstures pētniecības nozare kā antropoloģija.
PSRS ar šo jēdzienu saprata fizisko antro-
pologiju, kas balstījās uz cilvēka fiziskajiem
parametriem — ķermeņa garumu, galvaskau-
sa izmēriem un citiem pētījumiem. Pateico-
ties R. Denisovas⁵¹, vēlāk arī Ritas Grāveres
pētījumiem, rosinātas jaunas idejas, īpaši
jautājumus par iedzīvotāju migrāciju aizvēs-
turē. Problēma bija tajā, ka Rietumos kopš
20. gadsimta 60. gadiem, attīstoties proce-
suālajai arheoloģijai, etniskie jautājumi vairs
netika risināti. Tiesa, tika veidota Eiropas
kopējā kranioģenēzes datu bāze. Problēmas
radīja ierobežotie kontakti, kā arī bailes sa-

darboties ar ārzemju kolēģiem, diskutēt par metodiskiem jautājumiem. Lai gan daudzos jautājumos R. Denisova nonāca pie vienpusīgiem secinājumiem, atsevišķi viņas uzskati par migrācijām akmens laikmetā guvuši apstiprinājumu, pateicoties DNS pētījumiem.

Nevēlama bija vācu atstātā mantojuma pētniecība. Staļina dzīves laikā pat akadēmiskos darbos, runājot par vācu krustnešiem, tie tika minēti kopā ar vārdu “suns”, pēdējo lietojot lamuvārda nozīmē — “suņi-bruņinieki”⁵². Attieksme pret to mainījās otrajā pētniecības periodā, daļēji nepieciešamības pēc — vajadzēja pētīt pieminekļus Rīgas HES appludināmajā zonā, daļēji pateicoties pašu arheologu neatlaidībai, daļēji mainoties režīma nostādnēm, apzinoties, ka, sakārtojot dažus viduslaiku pieminekļus, iespējams radīt pievilcīgu Padomju Latvijas vizītkarti.

Kopumā pirmā padomju perioda arheologu darbību, pielāgojoties PSRS ideoloģiskajām nostādnēm, var vērtēt kā kolaborāciju — sadarbības pamatā bija patriotiski motīvi. Pirmās pēckara paaudzes arheologi, kuru uzskati bija veidojušies Latvijas neatkarības gados, arheoloģisko mantojumu uztvēra kā latviešu senās kultūras daļu — to labi raksturo krāšņais izdevums “Latviešu kultūra senatnē”⁵³. Būtu pārāk skaļi teikt, ka kolaborācijas pamatā bija centieni atjaunot savu valsti, bet neapšaubāma bija vēlēšanās saglabāt liecības par latviešu kultūru. Īpaši nozīmīgi tas šķita pēc 1949. gada 25. marta deportācijas, kad latviešu nācijas bojāeja tuvākajā nākotnē šķita gluži reāla.

Attieksme pret “kadriem”

Staļina tēze, ka “kadri izšķir visu” turpināja dzīvot arī pēc viņa nāves. Zinātniskā darba iespējas bija galvenokārt tiem vēsturniekiem un arheologiem, kuri strādāja Latvijas PSR Zinātņu akadēmijā. Tiem arheologiem, kuri atradās citās institūcijās, galvenokārt muzejos, iespējas strādāt zinātnē, veidot zinātnieka karjeru, iegūt zinātnisko grādu bija apgrū-

tinātas. Tur, šādās būtībā arheoloģijas “sānu kabatās”, nonāca represētie arheologi.

Zinātnisko literatūru izdeva tikai Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas sistēmā ietilpstošā izdevniecība “Zinātne”. Zinātniski izdevumi ārpus šī apgāda bija reti. Savu rakstu krājumu arheoloģijā izdeva Latvijas PSR Vēstures muzejs⁵⁴. Vēsturnieku un arheologu darbā vainagojums bija monogrāfija. Tie zinātnieki, kuri bija izstrādājuši un publicējuši monogrāfijas, virzījās augšup pa karjeras kāpnēm, tika ievēlēti par vecākajiem zinātniskajiem līdzstrādniekiem, nodaļu vadītājiem, saņēma prēmijas, varēja iegūt arī zināmus sadzīviskos labumus, piemēram, dzīvokli. Represēto arheologu publicēšanās iespējas prestižās izdevniecības “Zinātne” izdevumos “Zinātņu Akadēmijas Vēstis” un “Arheoloģija un etnogrāfija” bija ierobežotas.

R. Šnore, kura jau tā vājā veselība tika neatgriezeniski sabeigta soda nometnē⁵⁵, arheoloģijā pilnvērtīgi vairs nespēja atgriezties. 1956. gadā viņš piedalījās sievas E. Šnores vadītajos izrakumos Ludzas Šelupinkos, pārraudzīja neolīta apmetnes pētniecību Budjankas pussaliņā un vadīja izrakumus Jurisdiskas apmetnē Lielā Ludzas ezera pretējā krastā, 1958. gadā Zvirgzdenes Kivtu kapulaukā. R. Šnore centās apzināt muzejos esošo materiālu — devās arī uz Tallinu, lai nozīmētu un aprakstītu tur esošās Riņņukalna akmens laikmeta apmetnes senlietas. Diemžēl sodāmības dēļ Tallinā tika atteikta reģistrācija viesnīcā un nācās atgriezties Rīgā⁵⁶. Mūža beigās R. Šnore aizrautīgi strādāja pie Latvijas saimniecības vēstures, tomēr plašāka publikācija nesevoja. 1958. gadā, arheologu sesijas laikā, tā laika Arheoloģijas sektora vadītājs T. Zeids piedāvāja piedalīties arheoloģijas terminoloģijas izstrādē, ko R. Šnore uztvēra ļoti nopietni — apmēram pusotru gadu vāca materiālus, gatavoja piezīmes. Piedāvājums, šķiet, nav bijis nopietni domāts — viens uzmanības apliecinājums nelaimē nonākušam kolēģim. Kā savā autobiogrāfijā skumji atzīmē R. Šnore, “nožēloju, ka esmu kopš

minētās sesijas šai ziņā aizmirsts, bet baidos arī būt uzbāzīgs”⁵⁷. R. Šnores dzīve noslēdzās 1962. gada 24. februārī.

Ā. Karnups pēc soda izciešanas atgriezās Latvijā 1955. gada augustā. LVM vairs neatgriezās. 1956. gada 2. augustā viņš sāka darbu profesora Paula Stradiņa vadītājā Medicīnas vēstures muzejā un nostrādāja tur 17 gadus, bija Seno laiku nodaļas vadītājs⁵⁸. Iespēju robežās, uz arheoloģiskā materiāla pamata gatavoja publikācijas par medicīnas vēsturi, klusībā loloja sapni uzrakstīt monogrāfiju par saviem izrakumiem Talsu pilskalnā, bet tas palika neīstenots⁵⁹. Laikabiedru atmiņās Ā. Karnups palicis “kā cilvēks, kas dziļi mīlēja latviešu tautu un visu latvisko”⁶⁰.

P. Stepiņš pēc atgriešanās no filtrācijas nometnes strādāja par skolotāju Liepājā, bija Liepājas muzeja ārštata līdzstrādnieks. Iespēju robežās nodarbojās ar arheoloģiju — veica izrakumus Vārtājas senlejā atklātajā senpilsētas daļā pie Vārtājas pilskalna, pētīja uzkalniņkapus Bārtas Pukuļos. Nozīmīgi ir viņa vadītie izrakumi Durbes Diru kuršu ugunskaļos (1960–1961). Lai gan izrakumi, piemēram, Durbes Dīros, bija zinātniski nozīmīgi, nācās samierināties ar nelielām publikācijām ārpus Zinātņu akadēmijas. 1967. gadā Liepājas vēstures un mākslas muzejs izdeva viņa grāmatiņu “Durbes kauja”⁶¹, kurā bija 31 lappuse. Neliela pretimnākšana bija P. Stepiņam dotā iespēja publicēt prestižajā izdevumā “Arheoloģija un etnogrāfija” viņa 1938. gadā atklāto un 1940. gada jūlijā pētīto agrā dzelzs laikmeta Īles meža senkapu izrakumu materiālu.⁶² Savā recenzijā par P. Stepiņa rakstu J. Graudonis atzīmē, ka tas ir neliels, bet nozīmīgs pētījums, kas publicējams⁶³. Pēc aiziešanas pensijā izteica vēlēšanos strādāt par zāles uzraugu LVM, bet muzeja direktors, kara veterāns un LPSR Valsts drošības komitejas bijušais darbinieks Jevgēņijs Vanags (1922–1987) noraidīja.

Attieksmi pret trimdā dzīvojošajiem latviešu arheologiem noteica viņu politiskā darbība. Ja uz Vācijā dzīvojošā E. Šturma pētījumiem

varēja atsaukties bez problēmām, tad V. Ģintera vārdu okupētajā Latvijā centās izdzēst no zinātnes vēstures. Padomju perioda plašākajā Latvijas arheologu darbā “Latvijas PSR arheoloģija”⁶⁴ V. Ģintera vārds nav minēts, viņa veiktajiem izrakumiem vadītāja vietā norādīts “VVM” — Valsts Vēsturiskais muzejs, bet literatūras sarakstā norādīts tikai raksta nosaukums un izdevums, kurā tas publicēts, kas citādi izcilajam arheologu kopdarbam godu nedara. Atsevišķi padomju perioda arheoloģij⁶⁵ savās publikācijās turpināja atsaukties uz V. Ģinteru. Kad šī raksta autors, strādājot pie sava diploma darba, vaicāja darba vadītājam Mārim Atgāzim, vai ir kāds oficiāls rīkojums, ka uz V. Ģinteru nedrīkst atsaukties, atbilde bija, ka tāda visticamāk nav. Pastāvēja PSRS kultivētā “modrības izpausme”. Daži centās būt “modrāki”. Zināmu ieskatu tajā, kā tas notika, sniedz arī J. Graudona arhīvs.

Piecdesmitajos gados represiju un emigrācijas rezultātā novājinātās Latvijas arheologu rindas sāka papildināt cilvēki, kuri Latvijas Republikas pastāvēšanas laikā arheoloģijā nebija strādājuši. Tāds bija A. Stubavs (1913–1986)⁶⁶, kurš LU Filoloģijas un filozofijas fakultāti ar specializāciju filozofijā pabeidza 1941. gadā. A. Stubavs kopā ar E. Brīvkalni pirmajos pēckara gados apzināja visus toreiz zināmos Latvijas pilskalnus. 1952. gadā viņš vadīja pirmos patstāvīgos izrakumus Dreņģeru–Čunkānu kapulaukā. 1954.–1958. gadā pilnībā izpētīja Ķentes pilskalnu un apmetni. A. Stubavs bija Latvijas PSR vēstures institūta Arheoloģijas sektora un Arheologu grupas vadītājs (1958–1970)⁶⁷.

Jolanta Daiga (dzim. Damska, 1920–1984)⁶⁸ studēja LU Filoloģijas un filozofijas fakultātē Vēstures, vēlāk Pedagoģijas nodaļā. Vācu okupācijas laikā, 1943.–1944. gadā līdztekus studēja arī Fiziskās audzināšanas institūtā. Kara beigu posmā līdz ar ģimeni devās bēgļu gaitās uz Vāciju, bet 1945. gadā atgriezās Latvijā un iestājās Latvijas Valsts universitātes (LVU)

Vēstures fakultātē. Studiju laikā 1947. gada vasarā pirmo reizi piedalījās E. Šnores vadītajos arheoloģiskajos izrakumos Ludzas Nukšu un Daugavas Oglenieku kapulaukā un sāka strādāt par laboranti LVU Vēstures fakultātes Vispārējās vēstures nodaļā, bet 1948. gadā par jaunāko zinātnisko līdzstrādnieci LZA LVI Arheoloģijas nodaļā.

Anna Zariņa (dzim. Ruņģe, 1921–2015)⁶⁹ mācījusies Priekuļu lauksaimniecības vidusskolā (1935–1940) un Latvijas mājturības institūtā (1941–1944), kur ieguvusi zināšanas par tekstiliju darināšanas paņēmieniem, īpaši tautas tērpiem. Šo interesi viņā modināja etnogrāfs un dekoratīvās mākslas meistars Arvīds Dzērvītis (1897–1942), kurš kopā ar V. Ģinteru 1936. gadā bija izdevis darbu “Ievads latviešu tautas tērpu vēsturē”. Augstāko izglītību viņa ieguva Latvijas Lauksaimniecības akadēmijas Lauksaimniecības un mājturības fakultātē, kuru pabeidza 1946. gadā. 1947. gadā sāka strādāt LZA LVI, vispirms etnogrāfu grupā, bet pēc institūta reorganizācijas 1951. gadā pievērsās arheoloģijai. Strādājot E. Šnores vadībā, latgaļu dzīvesvietās un kapulaukos labi apguva izrakumu metodiku. Rīgas HES zonā vadīja izrakumus Mārtiņsalas viduslaiku kapsētā (atsegti 1303 kapi). 1967.–1975. gadā veica izrakumus Salaspils Laukskolas senvietu kompleksā, 1976. gadā — Lielvārdes senvietu kompleksā. A. Zariņa turpināja V. Ģintera darbu par arheoloģiskajos izrakumos iegūtajām tekstilijām. Viņa devusi dzelzs laikmeta un viduslaiku tērpa atsevišķu daļu vai visa apģērba rekonstrukcijas⁷⁰.

Francis Zagorskis (1929–1986) ir studējis LU Vēstures un filoloģijas fakultātē (1948–1953). Pēc studiju beigšanas 1953. gadā sāka strādāt LZA LVI, kļuva par akmens laikmeta speciālistu, veica plašus izrakumus Zvejnieku senvietu kompleksā pie Burtnieku ezera — akmens laikmeta apmetnē I (1964–1966), Zvejnieku apmetnē II (1971, 1972) un Zvejnieku kapulaukā (1966–1972).

Daži no jaunpieņacējiem bija piedzīvojuši represijas un ieguvuši ar tām saistītā politiski neuzticamā jeb “buržuāziskā nacionālista” reputāciju.

Viens no tiem bija Vladislavs Urtāns (1921–1989). 1941. gada 14. jūnijā studentu V. Urtānu bez kaut cik saprotama iemesla deportēja uz Sibīriju, kur viņš nonāca soda nometnēs. 1946. gada vasarā, puslegāli, bez dokumentiem, atvedot līdz 112 izsūtītos latviešu bērnus, kuriem Sibīrijā bija miruši viens vai abi vecāki, V. Urtāns atgriezās Latvijā⁷¹.

Pēc atgriešanās dzimtenē V. Urtāns ar izcilību kā eksterns pabeidza studijas, vienlaikus strādājot Vēstures muzeja Arheoloģijas nodaļā. 1950. gadā, lai izvairītos no jaunām represijām, viņš aizbrauca no Rīgas. Tolaik Madonas muzeja direktore Elza Rudenāja (1944–1990) nenobijās un pieņēma darbā bijušo represēto. Abiem vēsturniekiem bija apbrīnojama interešu kopība. Viņi organizēja arheoloģiskos izrakumus, tostarp uzsāka Madonas senkapu izpēti, rīkoja ekspedīcijas, gatavoja ekspozīcijas muzejā, apzināja vietējos kultūras pieminekļus, gatavoja maršrūtus tūristiem. 1958. gadā V. Urtāns ar ģimeni atgriezās Rīgā, atsāka darbu Vēstures muzejā, pētīja Daugmales, Aizkraukles, Madalānu pilskalnus.

1961. gadā iznāca kopā ar Jāni Graudoni uzrakstīta populārzinātniska grāmata par arheoloģiju “Senatnes pēdas”⁷². Zinātniskā darba iespējas muzeju darbiniekiem bija ierobežotas. Tas, ka gan L. Vankina, gan V. Urtāns ieguva zinātnisko grādu un publicēja monogrāfijas⁷³, notika, galvenokārt pateicoties viņu pašu darbam, lielajām zināšanām un autoritātei, kuru viņi baudīja kolēģu vidū, kā arī Maskavas arheologu atbalstam.

Jānis Graudonis (1913–2005) 1937. gadā absolvēja skolotāju institūtu, pēc tam strādāja par skolotāju un skolas pārzini Tūjas un Iķšķiles Elkšņu 6-klasīgajās pamatskolās. Otrā pasaules kara beigās, kad

vācu okupācijas varu nomainīja padomes, viņu īslaicīgi aizturēja, bet tad pārcēla uz Lazdonu par skolas pārzini. 1949. gadā J. Graudonis absolvēja LVU Vēstures fakultātes neklātienes nodaļu. Viņš pārcēlās uz Rīgu un 1946. gadā sāka strādāt ZA LVI par laborantu un paralēli par skolotāju Rīgas 1. vidusskolā. 1950. gadā iestājās neklātienes aspirantūrā PSRS ZA Materiālās kultūras institūtā Maskavā un piedalījās profesora Artemija Archivovska (*Artemiy Artsikhovskiy*, 1902–1978) vadītajos izrakumos Novgorodā. 1951. gadā politiskas neuzticamības dēļ J. Graudoni atlaida no skolotāja darba Rīgas 1. vidusskolā, atņēma skolotāja tiesības un atskaitīja no aspirantūras. Pēc darba Rīgas kartonāžas fabrikā, 1955. gadā, J. Graudonis beidzot atgriezās skolā — šoreiz Rīgas 2. vidusskolā, tomēr arī šeit “par valsts programmās neparedzētas vielas” mācīšanu vēstures stundās sākās nepatīkšanas. Pateicoties A. Stubava piedāvājumam, 1958. gada 18. janvārī J. Graudoni uzņēma pamatdarbā LZA LVI par jaunāko zinātnisko līdzstrādnieku⁷⁴. Viņa vēstures zinātņu kandidāta disertācija bija par Latvijas bronzas un senākās dzelzs laikmetiem, kurus viņš apvienoja agro metālu laikmetā. Līdz ar pētījumiem šajā periodā J. Graudonis veica izrakumus viduslaiku pieminekļos — Altenes pilī, Ikšķiles pilī un baznīcā, Turaidas pilī. Neskatoties uz profesionālajiem sasniegumiem, J. Graudonis līdz pat Latvijas neatkarības atgūšanai palika jaunākais zinātniskais līdzstrādnieks. Ir liecības, ka viņa profesionālā karjera tikusi kavēta. Padomju periodā par zinātnieka darba augstāko sasniegumu tika uzskatītas monogrāfijas. Tās pavēra ceļu tālākai karjerai un, neapšaubāmi, piesaistīja arī sabiedrības uzmanību. 1973. gadā J. Graudonis bija sagatavojis monogrāfiju “Mūkukalns un Altene”, par kuru bija saņemtas visas nepieciešamās recenzijas un zinātnisko padomju lēmumi, bet kāda nezināma persona uz manuskripta titullapas bija uzrakstījusi vienu vārdu “*otlozhitj*” (“atlikt” krievu val. — G. Z.), lemjot monogrāfiju

aizmirstībai. Sadalīta atsevišķos rakstos, tā publicēta citos izdevumos⁷⁵.

Ē. Mugurēvičs dzimis Rēzeknes apriņķa Barkavas pagasta Mālsalā. Viņa tēvs Staņislavs 1. Liepājas kājnieku pulka sastāvā bija piedalījies Latvijas Neatkarības karā⁷⁶, bet 1946. gada 12. jūnijā viņu nošāva nenoskaidrotas personas⁷⁷, iespējams, meža-brāļi. Šis traģiskais notikums Ē. Mugurēviča biogrāfiju iekrāsoja padomju režimam labvēlīgākos toņos. 1951. gadā Ē. Mugurēvičs uzsāka studijas LVU Vēstures un filoloģijas fakultātē. Kā students viņš 1953. gadā piedalījās E. Šnores vadītajos arheoloģiskajos izrakumos Asotes pilskalnā. Muzeju prakses laikā, Liepājā sastapies ar P. Stepiņu, strādājis arī E. Brīvkalnes vadītajos izrakumos Tērvetē. 1956. gada 1. maijā viņu pieņēma darbā Latvijas Vēstures muzeja Arheoloģijas nodaļā. 1958. gadā Ē. Mugurēvičs uzsāka darba gaitas LZA LVI par vecākā zinātniskā līdzstrādnieka vietas izpildītāju. Par viņa izvēlēto zinātniskā darba tēmu “Tirdzniecības ceļi Latvijā 9.–12. gs.” bija jāizstrādā vēstures zinātņu kandidāta disertācija (mūsdienu izpratnē — doktora disertācija). 1961. gada 27. oktobrī darbs tika sekmīgi aizstāvēts. Ē. Mugurēvičs vadīja izrakumus Pļaviņu HES celtniecības zonā — Oliņkalnā un Lokstenē (1959–1964), Radžu kapulaukā u.c. pieminekļos. 1971. gadā Ē. Mugurēviču iecēla par Arheoloģijas un antropoloģijas sektora vadītāju un viņš pildīja šo pienākumu līdz 1995. gadam. Tieši viņa laikā Latvijas arheoloģija piedzīvoja savu augstāko uzplaukumu.

Latvijas arheoloģijas “zelta laikmets” (1960–1990)

1971. gada arheologu, antropologu un etnogrāfu pētījumu rezultātiem veltītajā Zinātniskajā sesijā tā laika ZA LVI Arheoloģijas un antropoloģijas nodaļas vadītājs Ē. Mugurēvičs atzīmēja, ka arheoloģisko pieminekļu izpētes jomā padomju varas apstākļos tika radīti jauni, labvēlīgi priekšnoteikumi, kas

izrietēja no sociālistiskās iekārtas būtības. Zemes pasludināšana par visas tautas īpašumu atviegloja arheoloģisko objektu apzināšanu un izpēti⁷⁸. Zināmā mērā tam varēja piekrist. Praksē attieksme pret pieminekļu aizsardzību bija duāla. Pieminekļi nedrīkstēja traucēt sociālisma celtniecībai, tajā pat laikā pilnībā tos ignorēt nevarēja, jo tie glabāja liecības par tautas revolucionāro pagātņi, šķiru veidošanos, darba tautas kultūru utt. Spēkstaciju celšana un ar to saistītā Daugavas izkropošana, latviešu tautai nozīmīgu un simbolisku dabas objektu — tādu ka Staburags, Pērses ūdenskritums, kā arī senvietu applūdināšana raisīja satraukumu tautā.

Latvijā bija izdevies sakārtot izrakumu finansēšanas veidu — ja saimnieciskās darbības rezultātā kāds arheoloģiskais piemineklis bija pakļauts pilnīgai vai daļējai iznīcināšanai, uzņēmumam, kuram tas traucēja, vajadzēja finansēt tā izpēti.

20. gadsimta sešdesmitajos un septiņdesmitajos gados arheologi darbojās galvenokārt topošo Pļaviņu un Rīgas HES applūdināmajās zonās. Daugavas krastos atradās neskaitāmi arheoloģijas un vēstures pieminekļi, izcili dabas objekti, kuri latviešu tautā bija ieguvuši nacionālu simbolu nozīmi — Staburags, Pērses upe, Liepavots. Tauta izjuta skumjas un satraukumu par to, ka šie objekti pazudīs uz mūžu. Tomēr līdz pat pēdējam — iecerētajam, bet tomēr neuzcētajam Daugavpils HES, tautas protesti skaļi neizskanēja, tos vienkārši apslāpēja. Tauta paslepus dziedāja: “Kam raudi tu, ak daiļā Staburadze, drīz tavas klintis applūdis”, bet citādi bija bezspēcīga. No valdības tribīnēm un plašsaziņas jeb, kā tolaik teica, masu informācijas līdzekļiem skanēja slavinājuma vārdi par “Daugavas ūdeņu savaldīšanu” progresa vārdā. Latvijas arheologiem vismaz bija iespēja veikt šo pieminekļu izpēti un iespēju robežās arī to iekonservēšanu un kaut daļēju saglabāšanu. Trimdas latviešu satraukumu par arheoloģijas pieminekļu likteni varēja pārfrāzēt padomju ideoloģijai saprotamā veidā un izmantot kā

instrumentu pieminekļu izpētes veicināšanai. J. Graudonis rakstīja: “Aizrobežu buržuāziskā literatūrā, īpaši emigrantu darbos... parādījās domas par mūsu arheoloģisko pieminekļu bojāeju⁷⁹ utt.”

Spēkstaciju celtniecība un ar to saistītā pieminekļu izpēte ievadīja padomju perioda otro posmu, kas ilga 30 gadus un kļuva par Latvijas arheoloģijas “zelta laikmetu”. Šajā laikā izrakumi notika vairāk nekā 280 objektos. Kā lielākie mināmi izrakumi Daugavas hidroelektrostaciju celtniecības zonās — Pļaviņu (Aizkraukles) HES (1960–1966), Rīgas HES (1966–1975), Daugavpils HES (1982–1987) applūdinājuma zonās. Pļaviņu un tai tūlīt sekojošajā Rīgas HES būvniecības laikā izrakumos ar retiem izņēmumiem bija piesaistīti visi Latvijas arheologi, katru gadu organizējot 5–7 ekspedīciju brigādes, kas daudzos gadījumos strādāja no aprīļa sākuma līdz pat novembra beigām (Pļaviņu un Rīgas HES zonās vienu ekspedīciju organizēja LVM, bet pārējās ZA LVI, Daugavpils zonā — tikai LVI⁸⁰).

Dodot iespēju pētīt, daļēji arī saglabāt nozīmīgākās pagātnes liecības — Ikšķiles baznīcas drupas, Kokneses pilsdrupas un citas, padomju vara nevēlējās, ka zudušajiem pieminekļiem tiek pievērsta pārāk plaša uzmanība.

1963. gadā tapa rakstu krājums “Daugava Pļaviņu HES rajonā”. J. Graudonis ir saglabājis liecības, kuras dokumentē krājuma tapšanas gaitu — oficiālo saraksti, rakstu recenzijas, zinātnisko padomju lēmumus un norādījumus. Lai gan recenzijas ir pozitīvas, jaušams, ka LPSR Zinātņu akadēmijas vadība nav bijusi ieinteresēta šāda rakstu krājuma tapšanā. Seko ieteikums to papildināt ar rakstu par revolucionāro kustību. Tiek sameklēts autors un krājumu papildina ar V. Cirša rakstu “Revolucionārā kustība Sēlpilī” (rakstā un recenzijā V. Cirša vārds nav norādīts — G. Z.). Bez zinātniskajiem recenzentiem krājumam ir divi eksperti recenzenti — Springis un Strods, kuri ar savu parakstu apliecina brīdinājumu

par to, ka ir iepazīstināti ar PSRS Augstākās Padomes prezidija 1947. gada 9. jūnija rīkojumu (krievu valodā: *ukaz*), kas paredz kriminālatbildību par tādu ziņu izpaušanu, kas satur valsts noslēpumu. Ja rakstu recenzijas ir latviešu valodā, tad veidlapas ar ekspertu recenzentu vārdiem ir tikai krievu valodā. Zinot padomju sistēmu, jēdzienu “valsts noslēpums” varēja traktēt ļoti plaši. Cits jautājums ir par to, kā bija iegūstams statuss “eksperts recenzents”. 1964. gadā visi nepieciešamie paraksti bija iegūti un manuskripts — 188 lpp. teksta un attēli — nodots LZA izdevniecībā. Tā tālākais liktenis nav zināms, J. Graudoņa darbu sarakstā šāds raksts neparādās ne 1964., ne nākamajos gados⁸¹.

Sākot no 20. gadsimta piecdesmito gadu beigām, Latvijas arheoloģijā ienāca jauna paaudze — M. Atgāzis (1935–2018, institūtā no 1958. gada), J. Apals (1930–2011, no 1959), Z. Apala (dzim. Mieriņa, kopš 1958), I. Loze (kopš 1959), I. Zagorska (dzim. Grīnberga (kopš 1963), A. Caune (kopš 1969), A. Vasks (kopš 1966), antropoloģes R. Denisova (1930–2019, no 1957) un R. Grāvere (kopš 1971). Bez zinātniekiem institūtā strādāja arī ārštata darbinieki — tehniskie vadītāji, zīmētāji, restaurācijas laboratorijas laboranti, daudzi no viņiem veidoja nākamo arheologu paaudzi.

Četrdesmitajos un piecdesmitajos gados, redzot kolēģu notiesāšanu un piespītos, nesamērīgos sodus, tie, kuriem bija laimējies ne tikai nenonākt soda nometnē, bet arī strādāt iemīļotajā profesijā, bija piesardzīgi. Ienākot paaudzei, kura baisās represijas pati savām acīm nebija skatījusi, sākās spēle ar režīmu, kuru būtībā spēlēja inteliģence kopumā — cik tālu var iet. Risks vairs nebija tik liels — aizkavēta karjera, rājiens. Gaisotne bija mainījusies. Ja 1952. gadā E. Šnorei nācās kritizēt F. Balodi kā “vēstures viltotāju”, tad astoņdesmito gadu sākumā, publiski uzstājoties Latvijas Valsts universitātē, Ē. Mugerēvičs viņu jau dēvēja par “mūsu nacionālās arheoloģijas pamatlicēju”.

Spēkstaciju applūdināmajā zonā nonāca arī viduslaiku pieminekļi, tajā skaitā Ikšķiles mūra pils un baznīca — senākās mūra celtnes Baltijā. Pilnībā šo mantojumu ignorēt nevarēja. 1970. gadā, ceļot jauno slimnīcas ēku Saldū, celtnieki uzdūrās viduslaiku mūra pils pamatiem. Ē. Mugerēvičs tika komandēts uz Saldū, kur atsedza visas vēl saglabājušās pils paliekas. Līdz ar to bija uzsākta mūra piļu pētniecība arī ārpus Daugavas applūdināmās zonas⁸².

Piecdesmito gadu sākumā un vidū padomju varas pārstāvjiem visai maz interesēja Rīgas senākā vēsture. Jāatzīst, ka Vecrīga īpašu interesi nebija izraisījusi arī Latvijas Republikas periodā. Izrakumiem nepiešķīra līdzekļus, un Vecrīgas arheoloģiskajā izpētē iestājās stagnācijas periods. Izrakumi atjaunojās 1957. gadā sakarā ar plašajiem celtniecības darbiem pilsētas centrā.⁸³ 1969. gadā izrakumu organizēšanu Rīgā pārņēma LZA LVI. Par Rīgas arheoloģiskās ekspedīcijas vadītāju uz trim gadu desmitiem kļuva A. Caune, kura vadībā tika veikti izrakumi 40 objektos. Tas deva iespēju rekonstruēt viduslaiku Rīgas plānojumu, noskaidrot 13.–14. gadsimta dzīvojamās apbūves tipu. Uzmanības pievēršana Rietumu mantojumam nepatika Vēstures institūta vadībai. Lai Rīgas dibināšana nebūtu jāsaista ar bīskapu Albertu (*Albertus*, ap 1165–1229), 1987. gada 15. janvārī ZA prezidija sēdē LVI direktors V. Karaļūns ziņoja par Rīgas pilsētas dibināšanas gada pārskatīšanu, to attiecinot uz 1198. gadu⁸⁴. Šāds skatījums uz pilsētu vēsturi bija atšķirīgs no Eiropā pieņemtā. Viduslaiku Eiropā pilsēta bija juridiski nodalīta telpa, kura dzīvoja pēc savām tiesībām. Neskatoties, ka arheologi bija pierādījuši, ka Rīga kā apdzīvota vieta pastāvēja jau 12. gadsimtā⁸⁵, par pilsētu tā kļuva 1201. gadā, saņemot pilsētas tiesības. V. Karaļūna ziņojumam bija sekas — 1201. gads pazuda no Rīgas ģerboņa, un tas tika mainīts enciklopēdijā “Rīga”⁸⁶.

Septiņdesmitajos gados Ē. Mugerēviča vadībā tika pētīti arī dzelzs laikmeta piemi-

nekļi Kurzemē — Pabērzkalns, Matkules pilskalni, Sabiles pilskalns un senpilsēta, Pūres Zviedru senkapī, kā arī apzināti citi senvēstures pieminekļi. Tas ļāva pievērsties līdz tam maz pētītajiem Kurzemes etniskās vēstures jautājumiem, tomēr monogrāfiski pētījumi par Kurzemes aizvēstures problēmām un sakariem ar Skandināviju izpalika līdz pat 1990. gadam, kad Jūrmalā notika starptautiska konference par Austrumbaltijas un Skandināvijas sakariem agrajos viduslaikos⁸⁷.

Etnoģenēzes jautājumiem 20. gadsimta 70.–80. gados Padomju Savienībā, arī Latvijā, bet jo īpaši Lietuvā, pievērsa lielu uzmanību. “Latvijas PSR vēstures” II sējumā ievietotās aizvēstures kartes ar baltu apdzīvoto teritoriju “Balti un to kaimiņi I g. t. p. m. ē.”; “Balti un slāvi 2. g. t. sākumā”⁸⁸ sniedza uzskatāmu atbildi uz jautājumu, kas latviešus tajā laikā satrauca visvairāk — 5./6. gadsimtā sākusies slāvu migrācija neglābjami novedīs pie latviešu asimilācijas. Baltu senvēsture kļuva par latviešu un lietuviešu vienojošu elementu, stiprināja abu tautu nacionālo identitāti, vienlaicīgi tas bija arī brīdinājums. Aizraušanās ar etnoģenēzi kļuva par raksturīgu parādību — ar to gribēja nodarboties daudzi no jaunākās paaudzes arheologiem.

Arheoloģijas un antropoloģijas nodaļa bija kļuvusi ne tikai daudzskaitlīga, bet arī profesionāli spēcīga. To lieliski apliecināja arheologu kopdarbs “Latvijas PSR arheoloģija”, kuru izdevniecība “Zinātne” laida klajā 1974. gadā. Grāmata interesēja arī sabiedrību, un tā uzreiz pēc iznākšanas kļuva par deficītu. Tas ne pārāk priecēja institūta vadību. Vēstures skatījumu atbilstoši sabiedriski ekonomisko formāciju nomaīņai un sabiedrības interesi par tām uzskatāmi demonstrēja Rīgas vēsturei veltītā rakstu krājumu triloģija “Feodālā Rīga”⁸⁹, “Rīga 1860–1917”⁹⁰ un “Rīga sociālisma laikmetā”⁹¹. Pirmā ātri kļuva par bibliogrāfisku retumu, interese par otro bija mazāka, bet “Rīga sociālisma laikmetā” jau vairs interesi neizraisīja. Pilnīgi pretēja bija LPSR ZA vadības un LVI vadības

nostādne — vispirms vajadzēja pētīt “tautas masu revolucionāro cīņu”, “attīstītā sociālisma problēmas” utt. J. Stradiņš par ZA vadību 70.–80. gados raksta šādi: “Vairākiem ZA vadītājiem bija krasi konservatīva, pat melnsimtnieciska nostāja, viņi bija pat “partejiskāki” par pašu Kompartiju, kultivēja bezierunu paklausību un dogmatisma gaisotni.”⁹²

Liela uzmanība bija pievēsta rakstu krājuma “Latvijas PSR strādnieku šķira. 1940–1980”⁹³ sagatavošanai. Attieksmi pret to, kurš Latvijas vēstures periods šķita svarīgāks, labi demonstrē jauno zinātnieku zinātnisko konferenču rakstu krājumi “Latvijas PSR vēstures problēmas”⁹⁴, kuros, sākot ar otro izdevumu, vispirms tika aplūkoti revolucionārās kustības un attīstītā sociālisma vēstures jautājumi, aizvēstures un etnogrāfijas tēmas aizvirzot uz krājuma beigām. Ar katru izdevumu pieauga arī krievu valodā rakstīto rakstu skaits.

Direktora V. Karaļūna vadībā LVI pat Mihaila Gorbačova pārbūves un atklātības gaisotnē nespēja atkāpties no padomiskā vēstures traktējuma, ko labi apliecina vārgais mēģinājums uzrakstīt kaut cik objektīvu Latvijas vēsturi.⁹⁵ Joprojām tika uzturētas tēzes par Kārļa Ulmaņa “fašistisko diktatūru”⁹⁶, “sociālistiskās revolūcijas uzvaru 1940.g.”⁹⁷ un “padomju varas atjaunošanu”⁹⁸.

Zinātnes sekmīga attīstība nebija iedomājama bez starptautiskajiem sakariem. Pakāpeniski tie sāka pārkāpt PSRS robežas. Slāvu izcelsmes jautājumus nebija iespējams risināt bez ārvalstu, īpaši jau poļu arheologu līdzdalības. Pakāpeniski robežas sāka pārkāpt arī somugru un baltu pētnieki. Ē. Murgurēvičs un E. Šnore 1965. gadā ieguva iespēju piedalīties 1. Starptautiskajā slāvu arheoloģijas kongresā Varšavā. Savos memuāros Ē. Murgurēvičs detalizēti apraksta, ka vispirms vajadzēja ierasties uz padomju delegācijas pulcēšanās vietu Maskavā, kur PSRS ZA Ārzemju daļā tika saņemtas instrukcijas par “padomju cilvēka uzvedības principiem”, sastopoties ar zinātniekiem no kapitālistiskajām valstīm: būt

pieklājīgi atturīgam, neielasties darījumos, kas neskar profesiju, par alkohola lietošanu un citiem morāles jautājumiem. “Ārpus oficiālajiem pasākumiem iet divatā tikai ar delegācijas vadītāja vai viņa vietnieka atļauju.”⁹⁹ Ārzemju sakari nebija iespējami bez svešvalodu lietošanas. J. Graudoņa arhīvā Turaidas muzejrezervātā glabājas liecības par to, kā tas notika. Līdz Otrajam pasaules karam Viduseiropas un Ziemeļeiropas zinātnes valoda bija vācu, retāk — franču valoda. J. Graudonis lieliski zināja vācu valodu, tulkoja no vācu valodas populārzinātnisku grāmatu — Dāvīda Veilanda (*David Friedrich Weinland*, 1829–1915) “Rulamans”, tomēr oficiālajā sarakstē, piemēram, atbildot uz somu arheoloģes Ellu Kivikoski (*Ella Margareta Kivikoski*, 1901–1990) vāciski rakstīto vēstuli, lieto krievu valodu¹⁰⁰. Ē. Mugurēvičs savas dzīves hronikā atklāj kādu būtisku detaļu, kas labi raksturo padomju režīma valodas politiku. Par savām izjūtām pēc ierašanās Hamburgā 1981. gadā viņš raksta: “Nervozēju uz katra soļa, jo manas teorētiskās zināšanas vācu valodā bieži vien izrādījās nepilnīgas praktiskajā lietojumā.”¹⁰¹ Ē. Mugurēvičs bija labs valodu pratējs, jau studiju gados viņš bija apguvis ne tikai krievu un vācu, bet arī latīņu valodu. Vaina slēpās PSRS svešvalodu mācīšanas metodikā — svešvalodas bija nepieciešamas, lai varētu lasīt un tulkot speciālo literatūru, bet ne lietošanai saskarsmē.

Astoņdesmitajos gados logi uz pasauli kļuva plašāki, bet braucēju loks bija ierobežots. 1980. gadā Ē. Mugurēvičs piedalījās starptautiskajā somugristu kongresā Turku (Somija), 1981. gada martā starptautiskajā kolokvijā Lībekā (VFR), maijā Baltijas studiju konferencē Zviedrijā¹⁰². Maksa par šādiem braucieniem bija saistīšanās ar VDK. Atverot leģendāros čekas maisus, tur atradās arī profesora Ē. Mugurēviča kartīte (segvārds “Edmunds”, savervēts 1981. gada 1. oktobrī)¹⁰³, kas liecina, ka viņš piekritis sadarboties ar VDK jau pēc atgriešanās no VFR un Zviedrijas. Tas nepārsteidza. Izšķirošais noteikti

bija kontakti ar tautiešiem ārzemēs — “reakcionāro, nacionālistisko Rietumu emigrāciju”, kura tik ļoti interesēja VDK. Zinātnieks Ē. Mugurēvičs baudīja laikabiedru cieņu, nav nekādu ziņu, ka viņa ziņojumi būtu nodarījuši kaitējumu kādam kolēģim. Tomēr godājama zinātnieks būtu ieguvis vēl lielāku cieņu, ja savās atklātajās un dažkārt paškritiskajās atmiņās būtu veltījis kādu rindu arī tam, kā notika vervēšana. Varam visai skaidri iztēloties, ka viņam lika uzrakstīt, vai vismaz pastāstīt, ar ko ticies. Iespējams, ka vervēšana kā tāda nemaz nenotika, bet saruna noteikti bija.

Sava nozīme bija arī tam, ka ekspedīcijās strādāja daudzi jaunieši. Tā kā skolu programmās Latvijas vēsturei bija atvēlēts maz vietas, to mācīja tikai kā PSRS vēstures daļu, ekspedīcijās iegūtajām zināšanām bija būtiska nozīme jauno cilvēku izaugsmē. Vidusskolas gados Salaspils Laukskolas arheoloģiskajā ekspedīcijā (vadīja A. Zariņa) strādāja nākamais Latvijas Valsts prezidents Valdis Zatlers, Turaidas ekspedīcijā (vadīja J. Graudonis) — nākamais ministru prezidents, Eiropas Komisijas izpildviceprezidents un Eiropas Savienības komisārs Valdis Dombrovskis un daudzi citi vēlākie Latvijas Republikas politiķi, sabiedriskie darbinieki, topošie zinātnieki, literāti, mākslinieki un uzņēmēji. Izrakumi piesaistīja arī brīvdomātājus, zaļi domājošos, pat subkultūru pārstāvjus. Tādi objekti kā Āraišu ezerpils (vadīja J. Apals), Turaidas pils (vadīja J. Graudonis), Cēsu pils (vadīja Z. Apala) neapšaubāmi kļuva par nacionālās un eiropiskās identitātes zīmēm.

Lai arī kāda bija šī perioda arheologu motivācija, objektīvi viņu darbība veicināja nacionālās identitātes saglabāšanu. Pēc neatkarības atjaunošanas arheologiem nebija problēmu iekļauties Eiropas zinātniskajā aprītē.

Secinājumi

Starpkaru periodā Latvijas Republikā (1918–1940) bija izveidojusies profesionāli spēcīga latviešu arheologu pirmā paaudze,

kura saglabāja un attīstīja vācu arheoloģijas tradīcijas, bet savā darbībā vairāk orientējās uz sadarbību ar Ziemeļvalstu, īpaši Zviedrijas, Somijas, Igaunijas arheologiem. Lielākā daļa šīs paaudzes devās trimdā vai to pakļāva represijām.

Palikušajiem nācās pielāgot Latvijas senākās vēstures traktējumu atbilstoši marksisma-leņinisma dogmām, tomēr izdevās saglabāt tradīciju pārmantotību. Okupācijas apstākļos arheoloģisko mantojumu uzskatīja par būtisku latviešu kultūras daļu, kas bija nozīmīga nacionālās identitātes saglabāšanai.

20. gadsimta sešdesmitajos gados Latvijas arheoloģijā iestājās jauns periods, jo sakarā ar spēkstaciju celtniecību uz Daugavas nācās pētīt virkni arheoloģisko pieminekļu.

Arī šajā, arheoloģijas uzplaukuma laikā, saglabājās diferencēta attieksme pret represētajiem vai politiski neuzticamajiem arheologiem, pastāvēja cenzūra.

Arheoloģija atšķirībā no padomju perioda zinātnes vadības nostājas ātrāk atbrīvojās no padomju ideoloģiskajiem rāmjiem un pēc neatkarības atjaunošanas spēja iekļauties Eiropas zinātniskajā apritē.

Pateicība

Raksts tapis Valsts pētījumu programmas “Latvijas mantojums un nākotnes izaicinājumi valsts ilgtspējai” projekta “Indivīda, sabiedrības un valsts mijiedarbība kopējā Latvijas vēstures procesā: vērtību konflikti un kopīgu vērtību veidošanās vēsturiskos lūzumu punktus” ietvaros.

*Raksts ir recenzēts.
The article is peer-reviewed.*

Avoti un piezīmes

Saīsinājumi

AE — Arheoloģija un etnogrāfija

LVIŽ — Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls

LZAV — Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis

ZASM — Zinātniskās atskaites sesijas materiāli par arheologu, etnogrāfu un antropologu konkrētā gada pētījumu rezultātiem

¹ Pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas: Vasks A. Arheoloģija Latvijā pēc Otrā pasaules kara (līdz 1990. gadam). *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2016, (3): 7–66. https://www.lvi.lv/lv/LVIZ_2016_files/3%20numurs/A_Vasks_Arheologija_LVIZ_2016_3.pdf. Sk. 2021. g. 18. apr.; Radiņš A. Arheoloģija padomju okupācijas laikā (1940–1941, 1944–1991). *Latvijas arheoloģijas rokasgrāmata*. Rīga: Zinātne, 2021, 677 lpp.: (100–104); Zemītis G. The Department of Archaeology at the History Museum of Latvia. *Inside Latvian Archaeology*. Eds. Ola W. Jenden, Håkan Karlsson, Armands Vijups. Göteborg: Göteborgs University Department of Archeology, 1999, pp. 129.–139; Broka-Lāce Z. Latvijas arheoloģija pēc 1940. gada / Latvian archaeology after 1940. In: *International Scientific Conference 13/03/2020–14/03/2020 Anthropology of Political, Social And Cultural Memory: Practices in Central and Eastern Europe*. Program & Abstracts. Rīga: LU FSI, LU LVI, 2020, pp.11–12; Broka-Lāce Z. How did archaeology look like for a school kid in Soviet occupied Latvia (1940–1941; 1944–1991). In: *26th EAA Virtual Annual Meeting — Abstract Book*. Prague: European Association of Archaeologists, 2020, p. 378; un citi. Jāatzīmē, ka laikmeta raksturojums dots arī publicētajās arheologu biogrāfijās, viņiem veltītajās biobibliogrāfijās, izdevumos *Arheoloģija un etnogrāfija* un citur.

² Latvijas PSR, arī LPSR — Latvijas Padomju Sociālistiskā Republika.

³ Latvijas Zinātņu akadēmija ar nosaukumu LPSR Zinātņu akadēmija pastāvēja laikā no 1946. līdz 1990. gadam. Kopš 1990. g. līdz mūsdienām — Latvijas Zinātņu akadēmija.

⁴ Latvijas vēstures institūtam vairākkārt mainīts nosaukums: LU Latvijas vēstures institūts (1936–1941), Vēstures krātuve (1941–1944); LU Latvijas vēstures

- institūts (1944–1946); LPSR ZA Latvijas vēstures institūts (1946–1990); LU Latvijas vēstures institūts (1990–pašlaik).
- 5 Mugurēvičs Ē. Latvijas PSR arheologu sadarbība un kontakti ar kaimiņu padomju republiku zinātniekiem. *ZASM, 1971*. Rīga: Zinātne, 1972, 3. lpp.
 - 6 PSRS — Padomju Sociālistisko Republiku Savienība.
 - 7 Vasks, op.cit., 2016, (3): 8–9.
https://www.lvi.lu.lv/lv/LVIZ_2016_files/3%20numurs/A_Vasks_Arheologija_LVIZ_2016_3.pdf. Sk. 2021. g. 25. apr.
 - 8 Bleiere D. Par kolaborāciju: definīcijas, klasifikācijas, pielietojamība vācu un okupācijas pētniecībā Latvijā. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2014, 2 (91): 139–167.
 - 9 Latvijas Universitātei ir vairākkārt mainīts nosaukums: Latvijas Augstskola (1919–1923); Latvijas Universitāte (1923–1942); Rīgas Universitāte (1942–1944); Latvijas Valsts universitāte (1944–1956); P. Stučkas Latvijas valsts universitāte (1956–1990), mūsdienās — Latvijas Universitāte.
 - 10 Mūsdienās Latvijas Nacionālais vēstures muzejs. Muzejam vairākkārt mainīts nosaukums: Latviešu muzejs (1869–1924); Latvijas Valsts vēsturiskais muzejs (1924–1945); Latvijas PSR Centrālais Valsts vēstures muzejs (1945–1956); Latvijas PSR Vēstures muzejs (1956–1990); Latvijas Vēstures muzejs (1990–2006); Latvijas Nacionālais vēstures muzejs (2006–pašlaik).
 - 11 Vasks A. Arheoloģija Latvijas Republikas laikā (1918–1940). *Latvijas arheoloģijas rokasgrāmata*. Op.cit., 97.–98. lpp.
 - 12 *Arheologs Dr. phil. Dr. hist. profesors Francis Aleksandrs Balodis. Biobibliogrāfija*. Atb. red. A. Caune. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2007.
 - 13 *Latvijas archeoloģija*. Prof. Fr. Baloža red. Rīga: Valters un Rapa, 1926.
 - 14 Jākobsons F. Senlatviešu ienākšana Latvijā. *Senatne* I, 1929.
 - 15 Broka-Lāce Z. Arheoloģija vācu okupācijas laikā (1941–1944). *Latvijas arheoloģijas rokasgrāmata*. Op. cit., 99.–100. lpp.
 - 16 *Ar parakstu par Latviju*. Sast. I. Kvāle. Rīga: 2014, 26., 282., 283. lpp.
 - 17 *Arheologi Elvira Šnore (1905–1996) un Rauls Šnore (1901–1962). Bibliogrāfija, vēstules, laikabiedru atmiņas*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 1997; Mugurēvičs Ē. Elvirai Šnori — 100. Zinātniskā darbība padomju varas apstākļos pēckara periodā. *Arheoloģija un etnogrāfija*, 22. laid. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2005, 9.–15. lpp.; Cimermāne I. Dažas atmiņu epizodes par manas mātes Elviras Šnores darbu pēckara gados. *Ibid.*, 16.–17. lpp.
 - 18 *Arheologi Elvira Šnore (1905–1996) un Rauls Šnore (1901–1962)*. Op. cit.
 - 19 Cimermāne I. Par maniem vecākiem. Raula Šnores dzīves zinātniskās darbības apraksts (autobiogrāfija). Op. cit., 81. lpp.
 - 20 Šnore R. Raula Šnores dzīves zinātniskās darbības apraksts (autobiogrāfija), op. cit., 44. lpp.
 - 21 KPFSR — Krievijas Padomju Federatīvā Sociālistiskā Republika.
 - 22 Viksne R. Godaprātības dēļ vajātais. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 1999, 1(30): 124.
 - 23 Ciglis J. Arheologam un etnogrāfam Ādolfam Karnupam — 100. Pētījumi zemgaļu senatnē. *Latvijas Vēstures muzeja raksti. Nr. 10*. Rīga: Latvijas Vēstures muzejs, 2004, 195.–199. lpp.; Viksne, op. cit., 123.–132. lpp.; Zemītis, 1999, op. cit., 129.–139. lpp.
 - 24 LVA 1986. f. 1. apr. 38551. 1.
 - 25 Mugurēvičs Ē. Arheologs Hugo Riekstiņš (1904–1998). *LU Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 1998.
 - 26 Riekstiņš H. *Latvijas arhailoģijas kartes. Latviešu aizvēstures materiāli*, 1. Rīga, 1930.

- ²⁷ Zemītis G. Arheoloģei Lūcijai Vankinai — 100. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2008, (1): 207–208.
- ²⁸ Celmiņš A. Melita Vilsone. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 1991, (1): 203–204.
- ²⁹ Stradiņš J. *Latvijas Zinātņu akadēmija: izcelsme, vēsture, pārvērtības*. Rīga: Zinātne, 1998, 119. lpp.
- ³⁰ Ibid.
- ³¹ Zemītis G. Latvijas vēstures institūtam 75 gadi. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2010, (4): 138.
- ³² Ibid.
- ³³ Jāņa Graudoņa arhīvs Turaidas muzejrezervātā.
- ³⁴ Engels F. *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats. Im Anschluss an Lewis H. Morgan's Forschung. Hottzingen — Zürich: Verlag der Schweizerischen Volksbuchhandlung*, 1884; Engelss F. *Ģimenes, privātīpašuma un valsts izcelšanās*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1946.
- ³⁵ Latvijas PSR himna. Vārdu autori Frīcis Rokpelnis un Jūlijs Vanags, mūzikas autors Anatols Liepiņš. Himna tika apstiprināta 1945. g. 19. jūl. ar Latvijas PSR Augstākās Padomes prezidija dekrētu. Tajā bija noteikts, ka himnas oficiāla izpildīšana republikā tiek ieviesta ar 1945. g. 5. aug. Sākotnējais teksts tika mainīts, jo tajā bija vārdi arī par Staļinu. Ilgāku laiku Latvijas PSR himnas tekstu atskaņoja kā orķestra skaņdarbu. Jaunais teksts, kas bija spēkā līdz 1990. g., tika pieņemts 1977. g. Himnas tekstam pastāvēja arī tulk. krievu val., kurš bija oficiāls. <https://dom.lndb.lv/data/obj/765619.html>; <https://lv.info-about.info/81627/1/latvijas-psr-himna.html>. Sk. 2021. g. 10. maijā.
- ³⁶ *Latvijas PSR arheoloģija*. Redakcijas kolēģija A. Bīrons, Ē. Mugurēvičs, A. Stubavs, E. Šnore. Rīga: Zinātne, 1974.
- ³⁷ Mugurēvičs, op. cit., 1972, 3., 4. lpp.
- ³⁸ *Buržuāziskie nacionālisti — Latvijas vēstures viltotāji*. Red. K. Straziņš u. c. 2. izd. Rīga: LPSR Zinātņu Akadēmijas izdevniecība, 1953.
- ³⁹ Šnore E. Pret buržuāziskām koncepcijām Latvijas arheoloģijā. *Buržuāziskie nacionālisti — Latvijas vēstures viltotāji*. Rīga, 1952, 31.–39. lpp.
- ⁴⁰ Cimermane, op. cit., 2005, 16. lpp.
- ⁴¹ Moora H. *Pirmatnējās kopienas un agrā feodālā sabiedrība Latvijas PSR teritorijā*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1952.
- ⁴² Moora H. *Latvijas archailoģija*; Moora H. *Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chr. I*. Tartu, 1929; Moora H. *Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chr. II*. Tartu, 1938.
- ⁴³ Gimbutas M. *The Language of the Goddess*. SanFrancisco: Harper, 1989.
- ⁴⁴ Bērziņš V., Vasks A. Latvijas aizvēsture (līdz 800. gadam). *Latvieši un Latvija*. I. sēj. *Latvieši*. Atb. red. I. Jansone, A. Vasks. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 2013, 76. lpp.
- ⁴⁵ Atgāzis M. Vidējais dzelzs laikmets. 400.–800. g. *Latvijas senākā vēsture*. 9. g. t. pr. Kr.–1200. g. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2001, 274. lpp.
- ⁴⁶ Ibid.
- ⁴⁷ *Arheoloģija un etnogrāfija*. Rīga: Zinātne, 1968.
- ⁴⁸ Mugurevič E. *Torgovije puti na territorii livov i latgalov v IX–XIII vv*. Rīga, 1961.
- ⁴⁹ Mugurevič E. *Vostochnaja Latvija i sosednija zemli v X–XIII vv. Ekonomicheskiye svjazi s Rusju i drugimi territorijami. Puti soobshchenija*. Rīga: Zinātne, 1965.
- ⁵⁰ 1989. gada Vissavienības tautas skaitīšanas dati Latvijas PSR. <https://www.csb.gov.lv/lv/statistika/statistikas-temas/iedzivotaji/tautas-skaitisana/meklet-tema/190-1989-gada-vissavienibas-taustas-skaitisanas>. Sk. 2021. g. 12. apr.
- ⁵¹ *Antropoloģe profesore Dr. habil. hist. LZA goda locekle Raisa Denisova. Biobibliogrāfija. Darbabiedru veltījumi 70 gadu jubilejā*. Sast. R. Grāvere,

- G. Zariņa. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2000.
- ⁵² *Latvijas PSR vēsture*. I sēj. Atb. red. K. Strazdiņš. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmija, Vēstures un materiālās kultūras institūts, 1953, 63. lpp.
- ⁵³ Balodis F., Šnore R. *Latviešu kultūra senatnē*. Rīga: Pieminekļu valde, 1937.
- ⁵⁴ *Latvijas PSR Vēstures muzeja raksti. Arheoloģija*. Rīga: Latvijas PSR Vēstures muzejs, 1962.
- ⁵⁵ Šnore, op. cit., 46. lpp.
- ⁵⁶ Ibid., 47. lpp.
- ⁵⁷ Ibid., 50. lpp.
- ⁵⁸ Cigliis, op. cit., 202. lpp.
- ⁵⁹ Rudenāja E. Kādu es atceros Ādolfu Karnupu. Pētījumi zemgaļu sanatnē. *Latvijas Vēstures muzeja raksti*. Rīga: Latvijas Vēstures muzejs, 2004, 10: 204.
- ⁶⁰ Ibid.
- ⁶¹ Stepiņš P. Durbes kauja (1260). Rīga: Zvaigzne, 1967.
- ⁶² Stepiņš P. Senkapi Īles mežā. *Arheoloģija un etnogrāfija*, 11. laid. Rīga: Zinātne, 1974, 111.–120. lpp.
- ⁶³ J. Graudoņa arhīvs Turaidas muzejrezervātā.
- ⁶⁴ *Latvijas PSR arheoloģija*. Op. cit.
- ⁶⁵ Zariņa A. *Lībiešu apgērbs 10.–13. gs*. Rīga: Zinātne, 1988.
- ⁶⁶ Mugurēvičs Ē. Arheologa Adolfa Stubava dzīve un zinātniskā darbība. *AE*, 28. laid. Rīga: Latvijas vēstures institūts, 2014, 9.–11. lpp.
- ⁶⁷ Ibid., 9., 10. lpp.
- ⁶⁸ Vilcāne A. Arheoloģei Jolantai Daigai — 90. Dzīves gājums un zinātniskais devums. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2010, (2): 200–204.
- ⁶⁹ *Arheoloģe Dr. habil. hist. Anna Zariņa. Biobibliogrāfija*. Atb. red. A. Caune. Rīga: Latvijas vēstures institūts, 1998.
- ⁷⁰ Zariņa, op. cit.
- ⁷¹ Urtāns V. *Par ko? 1941.14.VI–1946.4.IX*. Sast. J. Urtāns. Rīga: Nordik, 21. lpp.
- ⁷² Gaujēna I. Arheologam Vladislavam Urtānam — 100. <http://www.madonasmuzejs.lv/lv/aktualit%C4%81tes/arheologam-vladislavam-urt%C4%81nam-%E2%80%93100>. Sk. 2021. g. 28. apr.
- ⁷³ Vankina L. *Torfjanikovaja stojanka Sarnate*. Rīga: Zinātne, 1970; Urtāns V. *Senākie depoziiti Latvijā (līdz 1200)*. Rīga: Zinātne, 1977.
- ⁷⁴ Graudonis J. *Mana dzīve atmiņu gaismā. Arheologa dzīvesstāsts*. Rīga: Zinātne, 2008, 64.–71. lpp.
- ⁷⁵ Zemītis G. Arheologa un sabiedriskā darbinieka Jāņa Graudoņa arhīvs Turaidas muzejrezervātā. <https://www.turaida-muzejs.lv/2017/11/arheologa-un-sabiedriskas-darbinieka-jana-graudona-arhivs-turaidas-muzejrezervata/>. Sk. 2021. g. apr.
- ⁷⁶ Mugurēvičs Ē. *Mana dzīve — no ganuzēna līdz akadēmiķim. Vēsturnieka liecības par savu darbu, laikabiedriem un radniekiem*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2013, 17. lpp.
- ⁷⁷ Ibid., 66.–68. lpp.
- ⁷⁸ Mugurēvičs, op. cit., 1972, 5. lpp.
- ⁷⁹ J. Graudoņa arhīvs Turaidas muzejrezervātā.
- ⁸⁰ Vasks, op. cit., 2016, 28. lpp.
- ⁸¹ Zemītis G. Arheologa un sabiedriskā darbinieka Jāņa Graudoņa arhīvs Turaidas muzejrezervātā. <https://www.turaida-muzejs.lv/2017/11/arheologa-un-sabiedriskas-darbinieka-jana-graudona-arhivs-turaidas-muzejrezervata/>. Sk. 2021. g. 6. maijā.
- ⁸² Vilcāne A. Akadēmiķis Ēvalds Mugurēvičs (06.04.1931–23.11.2018). *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2018 (3).
- ⁸³ Celmiņš, op. cit., 204. lpp.
- ⁸⁴ Stradiņš, op. cit., 317. lpp.
- ⁸⁵ Caune A. Jauni atklājumi Rīgas 12. gs. kapulaukā un to nozīme pilsētas pirmāsākumu skaidrojumā. *LZAV*, 1988, 10: 104–112.

- ⁸⁶ Stradiņš, op. cit.
- ⁸⁷ *Die Kontakte zwischen Ostbaltikum und Skandinavien in frühen Mittelalter*. Studia Baltica Stockholmiensia. Internationale Konferenz 23.–25. okt. 1990. Rīga. Her. Aleksander Loit, Ēvalds Mugurēvičs, Andris Caune. Uppsala: University of Stockholm, 1992.
- ⁸⁸ *Latvijas PSR vēsture. No vissenākajiem laikiem līdz mūsu dienām*. Trešais pārstrādāts un papildināts izdevums A. Drīzuļa redakcijā. Rīga: Zinātne, 1986, I sēj. Ielīme.
- ⁸⁹ *Feodālā Rīga*. Atb. red. T. Zeids. Rīga: Zinātne, 1978.
- ⁹⁰ *Rīga 1860.–1917*. Atb. red. J. Krastiņš. Rīga: Zinātne, 1978.
- ⁹¹ *Rīga sociālisma laikmetā*. Atb. red. A. Drīzulis. Rīga: Zinātne, 1980.
- ⁹² Stradiņš, op. cit., 314. lpp.
- ⁹³ *Latvijas PSR strādnieku šķira. 1940–1980*. Atb. red. V. Karaļūns. Rīga: Zinātne, 1985.
- ⁹⁴ *Latvijas PSR Vēstures problēmas*. Jauno zinātnieku konferences tēzes. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmija. Vēstures institūts, 1985., 1987., 1989. gads.
- ⁹⁵ *Latvijas PSR vēsture. No vissenākajiem laikiem līdz mūsu dienām*. Op. cit. I, II sēj.
- ⁹⁶ *Ibid.*, 114.–129. lpp.
- ⁹⁷ *Ibid.*, 149.–163. lpp.
- ⁹⁸ *Ibid.*
- ⁹⁹ Mugurēvičs, op. cit., 2013, 147., 148. lpp.
- ¹⁰⁰ J. Graudoņa arhīvs Turaidas muzejrezervātā.
- ¹⁰¹ *Ibid.*, 239. lpp.
- ¹⁰² *Ibid.*, 239.–246. lpp.
- ¹⁰³ LPSR VDK aģentūras alfabētiskā kartotēka. <https://kgb.arhivi.lv/dokumenti/vdk/agenti/alfabetiski/80#&gid=1&pid=2>. Sk. 2021. g. 19. apr.

Par autoru

Dr. hist. Guntis Zemītis ir vēsturnieks, arheologs, LU Latvijas vēstures institūta vadošais pētnieks, Biznesa augstskolas Turība profesors, LZA īstenais loceklis. Vadīja arheoloģiskos izrakumus vairākos dzelzs laikmeta un viduslaiku arheoloģijas pieminekļos: Tērvetes Sanatorijas dārza viduslaiku kapsētā, Daugmales senvietu kompleksā (pilskalnā, senpilsētā un divos kapulaukos), Gaideļu–Viduču senkapos, Jelgavas pilī, Sateseles pilskalnā un citur.

Galvenās pētniecības intereses — sabiedrība Latvijā vēlajā dzelzs laikmetā (9.–12. gadsimts), senie zemgaļi, tiesību vēstures jautājumi.

About the Author

Dr. hist. Guntis Zemītis is a historian, archaeologist, leading researcher of the Institute of Latvian History, University of Latvia, Professor at Turība University, Full Member of the Latvian Academy of Sciences. He led archaeological excavations in several Iron-Age and medieval archaeological monuments: at the medieval cemetery of Tērvete Sanatorium garden, the complex of archaeological sites at Daugmale (hillfort, old city and two burial grounds), Gaideļu–Viduču cemetery, Jelgava Castle, Satesele hillfort, and elsewhere.

Main research interests: society in Latvia in the Late Iron Age (9th–12th centuries), ancient Semigallians, issues of the history of law.

ARCHAEOLOGY OF LATVIA DURING THE SOVIET REGIME — THE HARSH REALITY OF THE “GOLDEN ERA” OF ARCHAEOLOGY (1940–1941, 1944–1990)

Guntis Zemītis

guntis.zemitis@gmail.com

Summary

Keywords: *Latvian archaeology, Soviet regime, history of science*

During the years of Soviet occupation (1940–1941, 1944–1990), the archaeology of Latvia experienced dramatic changes. The most part of archaeologists who had worked during the period of the Republic of Latvia were repressed. The researcher of hillforts Ernests Brastiņš was arrested already in 1940 and shot in 1942. Rauls Šnore and Ādolfs Karnups were convicted after the Second World War, and Pēteris Stepiņš was sent to the filtration camp. Part of the archaeologists went to emigration: Francis Balodis, Valdemārs Ģinters, Eduards Šturms, and Hugo Riekstiņš. The remaining ones had to accept the Soviet ideological framework in the interpretation of the archaeological material. Archaeologist Andrejs Vasks divides the Soviet period of the archaeology of Latvia into two parts — from 1945 to 1959 and from 1960 to 1990. The Soviet ideology was most imposed in the first half of the Soviet period (1945–1959). The second period is characterised by extensive excavations in the flooding zones of Daugava power plants (Pļaviņas, Rīga, and the planned Daugava HPS). During that time, the archaeologists of Latvia gained considerable achievements, and the ideological pressure eased. Yet the archaeologists having experienced repressions encountered restrictions and actually did not return to archaeology. Archaeologists had to face censorship. Studies in Eastern Latvia were facilitated, contacts with the Russians were justified, while studies in Western Latvia, which had been linked with Scandinavia during several stages of history, were significantly smaller. There was a great focus on the research in ethnogenesis and physical anthropology (Raisa Denisova, Rita Grāvere). Between 1960 and 1990, archaeologists gradually distanced themselves from Marxist dogmas. This contradicted the official attitude of the time to history, which was determined by the Institute of History of the Latvian SSR Academy of Sciences, whose leadership maintained the Marxist treatment of history until the beginning of Awakening.

After the restoration of independence, archaeologists had no problems of involving in the European scientific circulation.

The article is based on a report delivered at the meeting of the Division of Humanities and Social Sciences of the Latvian Academy of Sciences, on 25 April 2019.

The report and the article were prepared using the personal archives of archaeologist Jānis Graudonis, which are stored in the collections of Turaida Museum Reserve. The scientific literature of the period considered, the author's personal experience, and memories of contemporaries have been used.